

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Babazadə Cavanşir Güloğlan oğlunun
(Magistranın A.S.A)

“Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi problemləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.S.T. Əsgərova

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Ş.H.Hacıyev

BAKI – 2018

Mündəricat

Giriş.....	3
Fəsil 1. Qloballaşma şəraitində ixrac potensialının gücləndirilməsinin nəzəri- metodoloji əsasları	
1.1. İxrac potensialı anlayışı, onun formalaşması və inkişafına təsir göstərən amillər	7
1.2. İxrac potensialının gücləndirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə.....	18
1.3. Müasir dövrdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsinin zəruriliyi.....	27
Fəsil 2. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun reallaşdırılmasının mövcud vəziyyəti	
2.1. Qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında yeri və müasir inkişaf vəziyyəti.....	38
2.2. Qeyri-neft ixracının müasir vəziyyəti, dinamikası və strukturunun təhlili.....	47
2.2. Qeyri-neft sektorunda dövlətin ixrac siyasətinin əsas xüsusiyyətləri.....	54
Fəsil 3. Müasir şəraitdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi yolları: problemlər və perspektivlər	
3.1. Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi problemləri və onların həlli yolları.....	66
3.2. Qeyri-neft sektorunda ixracın və xarici investisiyaların stimullaşdırılması ixrac potensialının inkişafı probleminin əsas həlli istiqamətləri kimi.....	80
3.3. Şimal-Cənub, Şərq-Qərb transregional layihələrinin Azərbaycanın qeyri- neft ixrac potensialının güclənməsinə təsiri perspektivləri.....	88
Nəticə və təkliflər.....	95
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	98
Резюме/Resume.....	100

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikası dünya birliyinə inteqrasiya prosesini uğurla həyata keçirməklə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində mühüm uğurlar əldə etmiş və bu sahədə ölkəmiz ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra qısa bir müddət ərzində borcalan ölkədən borcverən ölkələr sırasına daxil olmuş və hazırda da davam edən qlobal maliyyə böhranından uğurla çıxmışdır.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsi ilk növbədə inkişafın şaxələnməsinin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan ölkədə qeyri-neft sahəsinin inkişafı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı həm dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması və onun müxtəlif mənbələrdən gəlirlərinin formalaşdırılması, eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-neft sahəsinin inkişafı ixrac gəlirlərinin yüksəlməsinə də xüsusi olaraq əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə ardıcıl, məqsədyönlü iri layihələr həyata keçirir.

Qeyri-neft sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunun xüsusi əhəmiyyət daşıması, bu sahənin tənzimlənməsində son illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər, yeni bazarlara çıxış imkanının yaradılması üçün rəqabətə davamlı keyfiyyətli məhsulların istehsalının zəruriliyi, idxaldan asılılığın azaldılması, Azərbaycan məhsullarının xüsusi brend adı altında dünyaya tanıtılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, turizmin inkişafı, aqrar sektorunda ölkə iqtisadiyyatında payının artırılması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması və nəhayət ixrac potensialının artırılmasına mane ola biləcək problemlərin mövcudluğu dissertasiya işinin aktuallığını saxlayır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı kimi Azərbaycan Respublikasının sürətlə formalaşan qeyri-neft sahəsi seçilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini isə qeyri-neft sektorunun mövcud ixrac potensialı, qeyri-neft məhsulunun növünün, kəmiyyətinin və keyfiyyətinin artırılması yolları, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıran mexanizmlərin tətbiqi, regional və qlobal səviyyədə iqtisadi münasibətlərin inkişafı təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi problemlərinin öyrənilməsi və həlli yollarının araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıda göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında qeyri-neft sahəsinin mövcud durumunun araşdırılması;
- qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialına maneə yarada biləcək faktorların müəyyənləşdirilməsi;
- İxrac potensialının nəzəri və praktiki əsaslarının öyrənilməsi;
- İxracın dinamik inkişaf göstəricilərinin əsaslı təhlil edilməsi;
- İxrac səmərəliliyinin artırılması;
- Qeyri-neft sektorunun ixracının artırılması istiqamətində iqtisadi saxələndirmənin rolunun öyrənilməsi;
- Rəqabətə davamlı məhsul istehsalının artırılması yolu ilə ixracın daha geniş məkanda yayılması;
- Ənənəvi bazarların tələblərinin müəyyənləşdirilməsi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının öyrənilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyi, respublika prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş fərman və sərəncamlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin hüquqi normativ aktları, Dövlət Statistika

Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları, həmçinin bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının hesabatları təşkil edir.

Həmçinin tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasını müəllifin müraciət etdiyi dövri mətbuat və sahəvi elmi kitablar, elmi məqalələr, rəsmi qurumların internet səhifələri, həmin qurumların hesabatları daxil olmaqla əsasən təhlil və analiz edilmiş məlumatlar təşkil edir.

Dissertasiya işi bütün əldə edilmiş informasiya bazasının təhlili əsasında hazırlanmış, elmi-tədqiqat istiqamətlərinin nəticələri ilə uzlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsinin müasir iqtisadi vəziyyətə uyğun kompleks yanaşmadan ibarətdir. Tədqiqat işi çərçivəsində aşağıdakı təkliflər hazırlanmışdır:

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində yeni yanaşmaların tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr hazırlanmışdır.
- İnnovativ texnologiyalardan istifadə imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə istiqamətlər qeyd olunmuşdur;
- Dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə təkliflər hazırlanmışdır;
- İxracı mane olan faktorlar araşdırılmış, həvəsləndirici təkliflər irəli sürülmüşdür.
- Qeyri-neft sektorunun imkanlarının artırılması, məhsulların ixracının təşviqinin milli iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır.
- Ölkəmizdə qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialının gücləndirilməsi problemləri araşdırılmış və onların yaranma səbəbləri analiz edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında qeyri-neftsektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətlərinin elmi və praktikə əhəmiyyəti əsaslandırılmış, ixrac potensialının gücləndirilməsi problemləri araşdırılmış, təkliflər hazırlanmış, tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işindən bu mövzu çərçivəsində növbəti araşdırmaların aparılması üçün istifadə oluna bilər. Eyni zamanda hazırda aktual sahə hesab olunan qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində hüquqi və fiziki şəxslər üçün məlumat bazası kimi istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, nəticə və təkliflər, sonda isə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işində cədvəllərdən və qrafiklərdən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL

Qloballaşma şəraitində ixrac potensialının gücləndirilməsinin nəzəri- metodoloji əsasları

1.1. İxrac potensialı anlayışı, onun formalaşması və inkişafına təsir göstərən amillər

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikası dünya birliyinə inteqrasiya prosesini uğurla həyata keçirməklə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində mühüm uğurlar əldə etmiş və bu sahədə ölkəmiz ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra qısa bir müddət ərzində borcalan ölkədən borcverən ölkələr sırasına daxil olmuş və hazırda da davam edən qlobal maliyyə böhranından uğurla çıxmışdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ixrac gəlirlərinin artırılmasına da birbaşa xüsusi olaraq əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə ardıcıl, məqsədyönlü iri layihələr həyata keçirir.

Qeyri-neft sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunun xüsusi əhəmiyyət daşması, bu sahənin tənzimlənməsində son illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər, yeni bazarlara çıxış imkanının yaradılması üçün rəqabətə davamlı keyfiyyətli məhsulların istehsalının zəruriliyi, idxaldan asılılığın azaldılması, Azərbaycan məhsullarının xüsusi brend adı altında dünyaya tanıtılması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Aqrar sektorun ölkə iqtisadiyyatında payının artırılması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması və nəhayət ixrac potensialının artırılmasına mane ola biləcək problemlərin mövcudluğu dissertasiya işinin aktuallığını saxlayır.

Qloballaşma şəraitində dövlətlər idarəetmə formalarından, iqtisadi quruluşlarından, inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq fərdi qaydada mühüm nailiyyətlər əldə edə bilməz, ölkənin inkişafı üçün ciddi uğurlar əldə edə bilməzlər.

Dünya tarixinin inkişafına nəzər salmaqla görmək olar ki, dövlətlərin istənilən sahədə, o cümlədən iqtisadiyyat, sosial, təhlükəsizlik və s. istiqamətlərdə koordinasiyalı, sıx əlaqəli fəaliyyəti onların inkişaf səviyyələrinin yüksəlməsinə gətirib çıxartmışdır.[1, s.28]

Məhz bu məqsədlə də ölkələr, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmini, sosial və mədəni inkişaf məqsədi ilə bütün istiqamətlərdə bir-biri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi və s. sahələrdə əməkdaşlıq edirlər.

Daha dəqiq ifadə etsək qeyd etmək olar ki, istər dünya dövlətlərini idarə edən mütərəqqi hakimiyyətlər, özəl sektor və qeyri-hökumət nümayəndələri inkişaf və təhlükəsizliyin qarantı kimi yalnız əlaqəli fəaliyyəti qəbul edirlər.

Tarixin bütün dövrlərində dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formatlarda olmuşdur. Bu əlaqəli fəaliyyətin ən çox yayılmış forması beynəlxalq ticarətdir. Beynəlxalq ticarət dedikdə dünya dövlətləri arasında mövcud olan əmtəə-pul münasibətləri kimi başa düşülür.

Beynəlxalq ticarət dedikdə həmçinin idxal və ixrac əməliyyatların aparılması və bu zəmində formalaşan iqtisadi ticarətin həyata keçirilməsi başa düşülür.

Eyni zamanda biz tez-tez xarici ticarət ifadəsini də işlədirik ki, bu da özü-özülüyündə dar çərçivədə fərdi qaydada ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində bir dövlətlə aparılan münasibətləri ehtiva edir.

Hazırki dövrdə dövlətlər arasında aparılan ticarət əlaqələri əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu da dövlətlərin iqtisadi gücünə, yerləşdiyi əraziyə uyğun olaraq istehsal etdiyi məhsulların çeşidlərinə görə ixtisaslaşması kimi qəbul edilir.

Xarici ticarət dedikdə dövlətlər arasında aparılan idxal və ixrac əməliyyatlarının cəmi başa düşülür.

Beynəlxalq ticarətdən hər bir istehsalçının mənfəət qazanması daha perspektivlidir və bu onlara çalışdığı sahələrdə daha da mükəmməl ixtisaslaşmağa, daha çox əmtəə əldə etməyə, çoxlu tərəfdaş tapmağa imkan verir.

Beynəlxalq ticarət barədə irəli sürülən nəzəriyyələrin demək olar ki hamısı onun faktiki mahiyyətini qeyd etməklə yanaşı qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun şəkildə daha da təkmilləşməsinə yardımçı olur.[3, s.33]

Bununla yanaşı qəbul ediləndir ki, dünyanın inkişafı, iqtisadi münasibətlər durmadan yeni formatlarda inkişaf edir, əmtəə-pul münasibətləri yeni formada idarə olunur, sosial münasibətlər dəyişir. Bu da öz növbəsində beynəlxalq ticarətin mahiyyət etibarı ilə yenilənməsinə gətirib çıxartmışdır.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının mövcud olduğu və inkişaf etdiyi ölkələrdə əsas yanaşmaların biri də xarici ticarətin, daha dolğun ifadə etsən ixrac potensialının stimullaşdırılmasıdır.

Dövlətlər arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlərin bütün dövrlərinə nəzər salsaq aydın görmək olar ki, bütün zamanlarda ixracın dəstəklənməsi prioritet təşkil etmiş, idxal-ixrac əməliyyatlarında ikincinin xeyrinə müsbət saldonun əldə edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi vacib əhəmiyyət daşıyırmışdır.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra ixrac imkanlarının artırılması sahəsində mühüm işlər həyata keçirilmişdir.

Belə ki, iqtisadi inkişafın təmin olunması, əhalinin ərzaq təminatı, işsizliyin aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, dünya ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin qurulması, investorların ölkəyə cəlb olunması, xarici ölkələrdə investisiya yatırımları və s. istiqamətlərdə Azərbaycan Hökuməti tərəfindən mərhələli və dinamik şəkildə irimiqyaslı layihələr həyata keçirilmiş və bu işlər hazırda da davam etdirilir.[5, s.41]

Hazırda ixrac potensialı dedikdə bu məfhum dünya dövlətlərində müxtəlif istiqamətlərdə xarakterizə olunur. Neftlə zəngin ölkələrdə ixracın əsas yükü müxtəlif dövrlərdə neft və neft məhsullarının payına düşür ki, bu da qəbul ediləndir.

Bir müddət dünya bazarında neft və neft məhsullarının, xüsusi ilə xam neftin qiymətinin həddindən artıq yüksək olması (2008-ci il 149 ABŞ dolları) həmin məhsulları ixrac edən ölkələrin ixrac potensialını artırmışdır. Bu da həmin ölkələrdə qeyri-neft sektorunun ixracdakı payının faiz etibarı ilə əlbəttəki azalmasına səbəb olmuşdur.

Hazırda neftin qiymətinin 3 dəfəyədək azalması qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri etmiş və bu məqsədlə post-neft dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikasında bu sahənin inkişafı daha da artmış, bu istiqamətdə davamlı qaydada zəruri tədbirlər görülür. [1, s.54]

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan məhsulların rəqabətdə davamlılığının artırılması, sahibkarlığın inkişafı üçün subsidiyaların, güzəştli kreditlərin verilməsi, yeni texnologiyaların və texnikanın əldə edilməsi, sənaye məhəllələrinin və parklarının salınması, aqroparkların yaradılması, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, xammal təminatının yüksəldilməsi üçün təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması, torpaqlardan rəşional istifadə və s. sahədə dövlət tərəfindən aparılan tədbirlər ixrac potensialının artırılmasına yönəlmiş tədbirlər sırasındadır.

Bununla yanaşı paralel şəkildə dünya ölkələri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələrin qurulması, komissiyaların yaradılması, beynəlxalq ticarət evlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq təşkilatlarda mühüm tərəfdaşların əldə edilməsi, investorların ölkəyə cəlb olunması, turizmin inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması, xarici ölkələrdə investisiya yatırımları və s. tədbirlərin məqsədyönlü şəkildə, artan xətlə həyata keçirilməsi ölkəmizin ixrac potensialının sürətlə artmasına kömək etmişdir.[7, s.65]

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həyata keçirilməsi, beynəlxalq təcrübənin əldə edilməsi və ölkə iqtisadiyyatında uğurla tətbiq olunması, ənənəvi ixrac məhsullarının yenidən istehsal edilməsi üçün çoxşaxəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi, regional və qlobal səviyyədə yeni bazarların müəyyən edilməsi, azad iqtisadi ticarət zonalarının yaradılması, loqistik mərkəzlərin istifadəyə verilməsi, beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı

məsələlərinin həll edilməsi ixrac potensialının artmasına töhvə verən istiqamətlərdir ki, Azərbaycan Respublikası yuxarıda sadalanan istiqamətlərdə xüsusi ilə son 15 ildə mühüm işlər həyata keçirmişdir.

Qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların ixracının artırılması üçün ixrac missiyaları, beynəlxalq bazarların öyrənilməsi, “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alması, ixracla bağlı inkişaf proqramı, hüquqi və maliyyə yardımların göstərilməsi hazırda prioritet kimi qəbul edilmişdir.

Həm elmi, həm də praktiki tərəfdən məsələyə mahiyyəti üzrə yanaşdıqda ixrac potensialı deyərəkən birinci növbədə dünya ölkələrinə ixrac olunan əmtəə və bu istiqamətdə bütün xidmətlərin məcmusu başa düşülür.

Ümumilikdə götürəndə ixrac potensialı hər bir ölkənin iqtisadi cəhətdən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində və beynəlxalq birliyə qoşulmasının, inteqrasiya olunmasının ən vacib əlaqələndiricisi kimi çıxış edir. [7, s.51]

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, məhsulların dünya bazarlarına ixrac edilməsi üçün müəyyən məsələlər əvvəlcədən araşdırılması, həmin məhsullara olan tələbatın mövcudluğu müəyyən edilməlidir.

Belə ki, bazar araşdırılarkən, hansı məhsullara ehtiyacın olduğu, tələb olunan miqdar və keyfiyyət standartları, məhsulun ixrac ediləcəyi ölkənin iqtisadi vəziyyəti və həmin məhsula olan tələbat zəruriliyi, iqtisadi qanunvericiliyi mütləq öyrənilməli, analiz edilməli və yekun nəticə əsasında həmin məhsulun ölkədə istehsalı təşkil edilməlidir. Bu həmçinin ölkənin həmin məhsulu tələb olunan miqdarda və keyfiyyətdə hazırlamaq imkanlarının nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bura da işçi qüvvəsinin ixtisaslaşması, əmtəə məhsulunun hazırlanmasının maya dəyəri, onun qablaşdırılmasının standartlara uyğunlaşdırılması, rəqabətə davamlılığı və s. daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq bazarların əldə olunması üçün bütün dövlətlər tərəfindən ciddi səylər göstərilir.

Daha keyfiyyətli və münasib qiymətlə təklif olunan, standartlara uyğun şəkildə hazırlanan məhsulun beynəlxalq bazarlarda özünə yer tutmasına, alıcılıq

qabiliyyətinin yüksək olmasına, hazırlandığı ölkənin brendinin tanınmasına, gəlir gətirməsinə, iqtisadi gücün formalaşmasına, digər əmtələrin bazarda möhkəmlənməsinə və s. səbəb olur.

İxrac potensialının artırılması zamanı dünya bazarların araşdırılmasının vacib əhəmiyyəti yalnız tələb olunan məhsulların istehsalı üçün qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi və səmərəli iqtisadi mexanizmin qurulmasıdır.

Ölkənin ixrac potensialını analiz edərkən xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən qaçırmamalı bir neçə faktor var ki, bunlardan ən əsası keyfiyyət, qiymət uyğunluğu, dünya standartlarının tətbiq olunmasıdır.

Bu baxımdan əgər əmtəə məhsulunun qiyməti yerli bazarda dünya bazarından ucuzdursa deməli onun ixracı məqsədə uyğundur. Bu sahədə dəyişən nəqliyyat xərcləri, gömrük rüsumları, işçi qüvvəsinə hesablanan maliyyə vəsaitləri və s. mütləq şəkildə nəzərə alınmalı məsələlərdir. [5, s.58]

İxrac potensialı mahiyyət etibarı ilə həm məzmunu, həm də mürəkkəb quruluşu ilə çoxlu sayda müxtəlif səbəblərin təsiri altında formalaşır. Bu səbəblərə elm və texnikanın inkişaf etdirilməsi, istehsal fondlarından istifadənin daha səmərəli edilməsi, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşdırılması, onların bilik və bacarıqlarının artırılması, daha səmərəli təbii sərvətlərin əldə olunması imkanlarının artırılması, istifadə olunan istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı və s. daxil edilir.

Hər bir ölkənin ixrac potensialın formalaşması zamanı xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, həmin ölkənin təbii sərvətlərlə zəngin olması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, istehsal sahələrinin xammal ilə təchizatı keyfiyyətli və tələb olunan miqdarda məhsulun hazırlanmasına, davamlı istehsala, əmtəənin maya dəyərinin azaldılmasına və s. sahələrdə inkişafa nail olunması sahəsində təbii sərvətlər əvəzsiz missiyanı həyata keçirir. [4, s.75]

Eyni zamanda həmin sərvətlərdən səmərəli istifadə, istehsalat bazasının yaradılması, təbii sərvətlərin emal olunması üçün komplekslərin tikintisi,

regionların inkişafı məsələlərinin prioritet tutulması və s. məsələlərin həlli qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanlarını səciyyələndirir.

Ölkədə mövcud olan əmək resurslarının miqdarca çoxalması və keyfiyyətinin artırılması, texniki təkmilləşmənin və bu sahədə elmi tərəqqinin artması, ən potensial imkanlardan səmərəli istifadə mexanizmlərindən istifadə edilməsi dövlətin ixrac imkanlarının bazasını formalaşdırır.

Məhz buna görə də əmək ehtiyatlarından daha faydalı şəkildə yararlanmasına, onların bilik və bacarıqlarının yüksəldilməsinə, habelə tələb olunan digər məsələlərə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır.

Ölkənin ixrac imkanlarının artması və onun əsasını göstərən səbəblər barəsində keçmişə əsaslanan və daha müasir nəzəriyyələrdə ətraflı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Əvvəlki nəzəriyyələrdə bu səbəblərin sırasına ölkələrin təbii və istehsal amillərinə üstünlük verilmişdir.

Əvvəlki mülahizələrə görə dövlətlər əmtəə istehsalında daha çox imkanlara malik olan səbəblərdən çox istifadə olunan məhsulların hazırlanması və dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində fəaliyyət göstərməlidirlər.

Bu zaman xüsusi ilə daim diqqət mərkəzində olan və yeniliklərlə zənginləşən elmi inkişaf və əlbəttə ki, texnikanın sürətli təkmilləşməsinə, xarici ticarət münasibətlərinin artmasına və digər aidiyyatı məsələlərə fikir verilməlidir.

Əgər müasir beynəlxalq ticarət imkanlarını nəzərdən keçirtsək görə bilərik ki, elm sahəsinin yeniliklərlə zənginləşməsi, habelə texniki tərəqqi nəticəsində dövlətin beynəlxalq bazarlarda rəqabətlik göstəricisi yüksəlir və bu da öz növbəsində ixrac imkanlarının artmasında əhəmiyyətli töhvə olur. [8, s.58]

Həmin zaman kəsiyində daha təkmil texnologiya başqa dövlətlərdə özünə yer edənə qədər novatorçu dövlət qısa müddət də olsa hansısa əmtəənin ixracında monopoliyanı öz əlində saxlayır və beləliklə özünün ixrac imkanlarını ən yüksək səviyyədə təmin edir.

Bu dünya iqtisadiyyatının kəskin vəziyyətlə rastlaşdığı vaxtda vacib əhəmiyyət daşıyır. Qeyri-neft sektorunun tənzimlənməsinə hesablanmış inzibati rıçaqlar və həyata keçirilən işlər həmin dövlətin neftdən asılılıq səviyyəsinin minimumuna endirilməsində, kasıblığın azaldılmasında özünü göstərir.

Bu zaman hazırlanan və geniş səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər paketi ölkə iqtisadiyyatının davamlı olmasına zəmin yaradır, onun kənar təzyiqlərdən maksimum qorunmasına imkan verir.

Ölkə iqtisadiyyatına nəzər yetirdikdə və onun əsasları təhlil edildikdə aydın olur ki, hazırki dövrdə dövlət tənzimlənməsinə məruz qalmış qeyri-neft sektorunun inkişafı nəticəsində məhsulların yüksək səviyyədə rəqabətə davamlı olmasına zəmin yaranmışdır.

Sözügedən sahədə ərsəyə gələn malların həm daxili, həm də beynəlxalq bazarda özünə inamlı yer tutması daha innovativ texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır. [6, s.80]

Təhlillərdən ortaya çıxan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, ümumilikdə neft sahəsində xüsusi fəaliyyət daha çox müşahidə olunur. Bu da mülk və əmlakın özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır bazar əlaqələrinə inteqrasiyanın işarəsi kimi özünü göstərir.

Bir çox ölkələrin iqtisadi inkişaf dövrlərinə nəzər salsaq görmək olar ki, bəzi situasiyalarda qeyri-neft sektoru ümumilikdə digər ölkələrin investorları üçün cəlbedici olmur.

Ölkəmiz baxımından dəqiq ifadə etsək ölkəmizdə istehsal olunan xammal şəkilində olan neft və neft məhsulları beynəlxalq bazarlarda səmərəli qaydada reallaşdırıldığından xarici sərməyadarlarda yalnız bu sahəyə daha çox maraq göstərilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, qeyri-neft sahəsinin inkişafına hədəflənmiş tədbirlərin icrası zamanı risklər daim özünü göstərə bilər. Eyni zamanda bu sahədə infrastrukturun yaxşılaşdırılması beynəlxalq investorların diqqətini çəkə bilər

Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, qeyri-neft sahəsinin imkanlarının artırılması, bu sahədə yüksək göstəricilərin əldə olunması ölkə büdcəsinin gəlir strukturunun müsbət mənada genişləndirilməsində özünü göstərir.

Bu sahəyə diqqətin artırılması, səmərəli nəticələrin əldə olunması və rəqabətə davamlı məhsullar üçün beynəlxalq bazarlarda satış imkanlarının yaradılması ölkənin gəlirlilik əmsalının yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır [6, s.88].

Respublikamızda ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətində qanunvericilik aktları və Dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Belə ki, bu istiqamətdə həyata keçirilmiş “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında (2008), “İxrac nəzarəti haqqında” (2004) Azərbaycan Respublikası qanunları, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı, Nazirlər kabinetinin müvafiq qərarları, Respublika Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları istehsal olunmuş məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin olunması sahəsində müstəsna əhəmiyyət daşımışdır.

Ölkənin milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zamanı xüsusi ilə diqqətə alınmalı məsələlərdə biri də qloballaşma şəraitində əsas faktorların nəzərə alınmasıdır ki, burda da əsas məsələ mahiyyət etibarı ilə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması və mövcud situasiyalara uyğun formalaşdırılması, rəqabətə davamlı əmtəənin istehsalı, qlobal iqtisadi çağırışlara cavab vermək xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir. [5, s.62]

Belə ki, məlum olduğu kimi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti dedikdə birinci növbədə bu çərçivədə istehsal olunan məhsulların dünya bazarlarına çıxarılacaq məhsullarla müqayisə edilə biləcək səviyyədə rəqabət davamlılığından, hazırda ölkəmizdə inkişaf dövrünü yaşayan sahibkarlıq subyektlərinin məhz özlərinin idarəetmə sistemlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən və əlbəttə ki, bütövlükdə dünyada hökm sürən mütərəqqi iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərindən qaynaqlanmalıdır.

İxrac potensialının artırılması, rəqabətə davamlı məhsulların hazırlanması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması

sahəsində aparılan təhlil, araşdırma və analizlər göstərmişdir ki, iqtisadiyyatın formalaşdırılması zamanı daxili və xarici mühit amilləri ön plana çəkilməlidir.

Məhz bu zaman milli iqtisadiyyatın qorunmasına, onun kənar təhdidlərdən özünü müdafiə qabiliyyətinin formalaşmasına, dünya bazarlarına inteqrasiya üçün münbit şəraitin əldə olunmasına, idxal və ixrac əməliyyatlarında ölkənin gəlirlərinin artmasına və onun xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərində adekvat reaksiya göstərməsinə əlverişli şərait yaradır. [5, s.77]

Bununla əlaqədar milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına mühüm töhfə verən daxili mühit amillərini aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

- Demokratik vəziyyətin təhlil edilərək qiymətləndirilməsi;
- Mövcud iqlim resurslarından istifadə edilməsi;
- Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı və ixtisaslaşmasının mövcud vəziyyəti.

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, daxili mühit amilləri bütövlükdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadiyyatın formalaşdırılmasında daxili mühit amillərinin qiymətləndirilməsi milli iqtisadi potensialın reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, milli sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli şəkildə reallaşdırılmasında və milli bazarın formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan məqamlardan biri kimi çıxış edir.

Bu baxımdan ölkədə azad bazar institutunun olması, sahibkarlara dövlət tərəfindən göstərilən çoxşaxəli dəstəyin olması, bu sahədə qanunvericiliyin mütərəqqi ölkələrin normativ-hüquqi bazasına uyğun təkmilləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır.

Azərbaycan Respublikası istər yerli sahibkaların, istərsə də xarici investorların, iş adamlarının ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşmasında həyata keçirdiyi fəaliyyətləri stimullaşdırır və bu istiqamətdə üçün sahibkarlıq sahəsində iqtisadi islahatların aparılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir ki, bu

da öz növbəsində ölkənin daxili bazarının qorunmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı zamanı iqtisadi resurslar, o cümlədən təbii, əmək, kapital resursları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ölkədə kifayət qədər təbii resursların, xüsusi ilə xammal rolunu oynayan faydalı qazıntıların mövcudluğu və onların mənimsəmə intensivliyi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, maddi istehsal vasitələrinin və bunun əsasında ixrac potensialını şərtləndirir.

Ümumilikdə götürəndə iqtisadi resursların məcmusu milli iqtisadiyyatın potensialını formalaşdırır. Təbii resurs potensialı dünya iqtisadiyyatı üçün kifayət qədər çox cəhətli bir prosesi özündə əks etdirir. Bu potensiala ilkin növbədə enerji, torpaq, su, meşə, bioloji, mineral, iqlim və s. resurslar aid edilir. [5, s.84]

Adıçəkilən resurslar bütövlükdə hər bir ölkənin ixrac potensialını formalaşdıran elementlər kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii resurslar hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri və bir sıra hallarda isə məcburi xüsusiyyətə malikdir.

Bir qayda olaraq ixrac potensialı qiymətləndirilərkən onun struktur elementlərinin hamısından istifadə səviyyəsi nəzərə alınmadığı üçün qiymətləndirmə birtərəfli xarakter daşıyır.

İxrac potensialı mürəkkəb struktura malikdir. Praktikada struktur elementlərinin birindən istifadə edilmədikdə ondan istifadənin səviyyəsi aşağı düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında ixrac potensialı daha çox xammal, material və yarımfabrikatların dünya bazarına çıxarılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər kimi səciyyələnir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə iqtisadiyyatın ixrac potensialını daha çox hazır sənaye və ərzaq məhsulları təşkil edir. [4, s.85]

1.2. İxrac potensialının gücləndirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə

Qlobal iqtisadi əlaqələr sistemində hər bir dövlətin iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya etdirilməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Dövlətin iqtisadi sisteminin formalaşdırılması, onun beynəlxalq aləmlə münasibətlərinin tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın bir istiqamətdə deyil, müxtəlif sahələr üzrə şaxələndirilməsi, yəni daha dəqiq ifadə etsək diverfikasiyası bütövlükdə inkişaf xarakterindən aslıdır. [5, s. 36]

Hazırda dünya təcrübəsinə müraciət etsək, eyni zamanda dünyada gedən iqtisadi prosesləri hərtərəfli analiz etsək aydın olur ki, inkişafını dayanıqlı surətdə təmin etmiş ölkələrdə ilk növbədə istehsalın rəqabətə davamlılığı əsas götürülməlidir.

Keçid mərhələsini yaşamış ölkələr kimi Azərbaycan Respublikasında formalaşan iqtisadiyyat modelinin xarakteri, hər şeydən əvvəl iqtisadi inkişafın start vəziyyətindən, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını şərtləndirən tarixi-siyasi amillərdən, həyata keçirilən iqtisadiyyatın modelindən, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin forma və miqyaslarından, ümumən qeyri-iqtisadi amillərdən və s. faktorlardan aslı olaraq müxtəlif ola bilər.

Dünyanın iqtisadi sistemindən də aydın görmək olar ki, istehsal məhsulları rəqabətə davamlı olduğu hallarda xarici rəqabətin arzuolunmaz təzahürlərini neytrallaşdırmaq mümkün olur.

Qeyd olunan faktlar bazar iqtisadiyyatına yeni keçmiş ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yeni bazarların müəyyənləşdirilməsi, kənar arzuolunmaz təhdidlərdən özünü müdafiə qabiliyyətinin formalaşdırılması, idxaldan asılılığın təmin olunması və s. baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, yeni iqtisadi dövrünü yaşayan, iqtisadiyyatını yeni innovativ texnologiyalar əsasında qurmaq istəyən və bu istiqamətdə tədbirlər görən ölkələrdə hazırda bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə

əlaqədar olaraq iqtisadi islahatlar aparılır, yeni texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir, beynəlxalq bazarların tələbləri nəzərə alınır və ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiya prosesini yaşayır.

Əlbəttə, yuxarıda sadalanan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, ölkə iqtisadiyyatı üçün daim labüd olan, ölkənin iqtisadi maraqlarına mənfi təsir göstərmək imkanına malik olan təhdidlərin neytrallaşdırılmasında, strateji maraqların qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır, ölkədə davamlı inkişaf prinsiplərinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bütün fərqli xüsusiyyətlərinə və cəhətlərin baxamayaraq, inkişafın qeyd olunan mərhələsində olan keçmiş sovet respublikalarında son illərdə formalaşan milli iqtisadiyyatın fəaliyyəti əsasən eyninilik daşıyır və eyni makroiqtisadi məqsədlərin, başqa sözlə ifadə etsək, milli iqtisadi müstəqilliyin, təhlükəsizliyin, milli maraqların reallaşmasını, ölkənin beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətiyinin yüksəldilməsini, yeni bazarların əldə olunmasını, ənənəvi bazarlara çıxış imkanlarının daha da çox artırılmasını nəhayət onun dünya iqtisadiyyatı sistemində inteqrasiyasını təmin etməyə istiqamətlənir.

Hazırkı vəziyyətdə və dövrdə milli iqtisadiyyatın formalaşmasına institusional dəyişikliklər də mühüm təsir göstərir. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bir sıra kiçik sahibkarlıq sektorları, daha dəqiq qeyd etsək kiçik və orta biznes sahələri başqaları ilə müqayisədə daha faydalı fəaliyyət göstərir ki, bu da öz növbəsində milli bazarın yerli istehsal hesabına artmasında əhəmiyyətli rol oynayır.[5, s.74]

Məsələyə kompleks yanaşdıqda aydın görünür ki, ölkənin ixrac potensialı, sadəcə olaraq ayrı-ayrı istehsal sahələrinin potensiallarının məcmusu şəkilində deyil, onların əmək bölgüsünün dərinliyi və istehsalın ixtisaslaşması ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Onun həcmi çoxsaylı amillərlə, o cümlədən əmək, xammal, material, maliyyə və digər resurslarla müəyyən edilir.

İqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, nəhəng ixrac potensialına malik və dünya iqtisadi sistemində geniş səviyyədə inteqrasiya etmiş ölkələrin o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları, İngiltərə, Yaponiya və Fransanın

təcrübəsindən aydın olur ki, qeyd olunan ölkələrin xarici bazarlara ixrac etdikləri məhsullar və eyni zamanda həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən iri transmeyilli şirkətlər ümumilikdə beynəlxalq iqtisadi siyasətin prioritetlərini müəyyənləşdirən qurumlar kimi fəaliyyət göstərirlər.

Məhz qeyd olunan ölkələrdə ixrac potensialının zəngin və çoxşaxəli olması, iri şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi bütövlükdə həmin ölkələrin dünya nəhəngi kimi çıxış etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə şərait yaratmışdır. [3, s.80]

Bunun da nəticəsi olaraq həmin ölkələrin milli iqtisadiyyatları dayanıqlı şəkildə formalaşmış, risklərə davamlı müdafiə sistemi yaranmış, yeni-yeni bazarlara çıxış imkanının əldə edilməsi üçün zəmin yaranmışdır.

Elm və texnikanın inkişafını vurğulamaqla bərabər bu inkişafın, xüsusi ilə təbii ehtiyatlardan rəşional istifadəni zərurətə çevrildiyini qeyd edə bilərik. Məhz bunun nəticəsidir ki, son onilliklərdə Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi ölkələrin inkişafında da güclü keyfiyyət dəyişiklikləri özünü büruzə verməkdədir.

Son illər aqrar sahənin inkişafı beynəlxalq səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm töhfə vermiş, ixracın strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasını sürətləndirmiş, iqlim dəyişiklikləri fonunda yeni məhsulların yetişdirilməsini zərurətə çevirmişdir.

Aqrar sahənin əhəmiyyətli dərəcə inkişaf etdirilməsi, təsərrüfat məhsulların yetişdirilməsi, əhalinin ərzaq təminatının təmin edilməsi torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsini, maddi-texniki resurslara olan tələbatın effektiv şəkildə ödənilməsini, əmtəə istehsalçılarının mineral gübrələrə olan ehtiyaclarının ödənilməsini özündə əks etdirir.[9, s.66]

Aparılan tədqiqatlar, araşdırmalar, analiz və təhlillərin nəticələri göstərir ki, son yüzillikdə ümumilikdə beynəlxalq iqtisadiyyatda ixrac potensialının ən vacib elementi kimi xammal və karbohidrogen ehtiyatları əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Dünyanın tarixi iqtisadi təcrübəsinə nəzər yetirəndə məlum olur ki, tarixən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə xammal ixracı üstünlük təşkil etmişdir. Bu onunla izah olunur ki, həmin ölkələrdə istehsalat bazası yaxşı təşkil edilməmiş və yalnız

xammalın ixracı həyata keçirilmişdir ki, bu da öz növbəsində daha az gəlir gətirmişdir.

Bunun əsası daha yaxşı səviyyəli iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə xammala zəif tələbat, daha innovativ texnologiyadan istifadə və digər səbəblər qaynaqlanır.

İxrac imkanlarının əmələ gəlməsinin qəbul edilmiş əsaslarına əsasən ixracın tərkibinin bu qaydada formalaşması iqtisadi artım aspektindən daha zəif orta səviyyəyə malik ölkələr üçün səciyyəvidir.

Bir sıra ölkələrin təcrübəsində diqqət yetirsək aydın şəkildə görmək olur ki, hazırda inkişaf mərhələsində olan Afrika və Latın Amerikasası dövlətlərinin ixracdan qazandıqları mənfəətin üçdə ikisi birinci mərhələdə olan məhsulların hesabına formalaşır. Azərbaycan Respublikasında da cüzi kənarlaşmalarla özünü biruzə verir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dünya iqtisadi sisteminə geniş səviyyədə inteqrasiya etmiş, beynəlxalq bazarlarda özünə yaxşı yer tutmuş və milli iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına hazır sənaye məhsulları çıxartdıqları halda öz dövlət büdcələrini daha çox valyuta ehtiyatları ilə zənginləşdirirlər. Bu həmçinin həmin ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin qarantı rolunda da çıxış edir.[3, 74]

Ümumiyyətlə, ixrac potensialı dünya bazarından faydalanmağın ən mühüm vasitəsi olmaqla, ölkəyə kapital daxilolmalarının artmasında başlıca mənbə kimi çıxış edir.

Buna görə də iqtisadiyyatı daha yaxşı formalaşmış dövlətlərdə daha innovativ metodların istifadə olunması, o cümlədən elmtutumlu məhsulların istehsalı və müvafiq xidmətlərin göstərilməsi bu sahədə xüsusi rola malikdir.

Yaponiya və Koreyanın zəngin təcrübəsi göstərir ki, qeyd olunan ölkələrdə daha çox elmtutumlu məhsullar istehsal edilir və beynəlxalq bazarlara çıxarılır ki, bu məhsullar da həmin ölkələrin iqtisadi baxımdan daha çox gəlir əldə etmələrinə, iqtisadiyyatlarının rəqabətə davamlı olmalarına əlverişli şərait yaradır.

Aparılmış araşdırmaların nəticələri göstərir ki, ixrac potensialının formalaşdırılmasında dövlətlərin coğrafi ərazi baxımından yerləşmə imkanları, o cümlədən təbii iqlim şəraiti də mühüm rol oynayır. İxrac potensialının formalaşdırılması baxımından xüsusilə turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm sektorunun inkişafı öz növbəsində həmin ölkənin stabil inkişafından, təhlükəsizliyindən, təbii resurslarının zənginliyindən, həmin ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınmasından və s. asılıdır.

Bu sahədə dünyada tanınmış ölkələr olan Türkiyə və Skandinaviya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin xeyli hissəsi məhz turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsasında daxil olmalardan formalaşır.

Beləliklə, qeyd olunan məsələləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ixrac potensialının artırılması ixrac olunan məhsul və xidmətlərin dünya bazarına çıxarılmasında həyata keçirilən idxal-ixrac siyasəti və bütövlükdə xarici siyasət kimi rol oynayan amillərdəndir. [4, s.86]

Ümumilikdə götürdükdə, qloballaşma şəraitində beynəlxalq ticarət sistemində şəffaflığın təmin edilməsi, iqtisadi, siyasi, mədəni münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi, liberallaşma proseslərinin genişləndirilməsi iqtisadi inteqrasiya proseslərinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahədə daxili istehsalın artırılması, dünya bazarlarının standartlarına və tələblərinə uyğun məhsulların yetişdirilməsi, alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər, əslində istehlak bazarında baş verən dəyişikliklərin iqtisadi cəhətdən kompensasiya olunmasına istiqamətlənmiş tədbir kimi dəyərləndirilir.

Bu baxımdan inkişaf etmiş, iqtisadiyyatı formalaşmış, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunmuş ölkələrdə bu sahədə daha çox təcrübə toplanmış, müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Həmin təcrübələrin müsbət nəticələrinə əsaslanmaqla qeyd etmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrin bu təcrübələrindən istifadə edilməsi xüsusilə transformasiya prosesini yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı vurğulamaq lazımdır ki, beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, təbii resursların ixracının artırılması müqabilində düzgün iqtisadi siyasətin həyata keçirilməməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi inkişaf qısa zaman kəsiyində iqtisadi tənəzzüllə də müşayiət oluna bilər.

Bununla əlaqədar, alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi məhz ixracın tərkibində üstün sahənin inkişaf etdirilməsi hesabına formalaşan prosedən səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin görülməsinin labüdlüyündən ibarətdir.

Aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının mahiyyəti hazırkı şəraitdə ixraca alternativ sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin məcmusunu özündə əks etdirir. [9, s.61]

Məsələ burasındadır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə zəif inkişaf etmiş ölkələrdə tam mənası ilə üstün sahənin inkişafı fonunda yarana bilən gərginliklərdən dolayı demək olar ki, kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan alternativ ixrac potensialı formalaşdırılmamışdır.

Elə bu fəaliyyətin davamı olaraq qeyd olunan dövlətlərdə iqtisadi formalaşma zəif olmuş və dünyaya inteqrasiya şəraitində beynəlxalq çərçivədə güclü mövqeyə sahib ola bilməmişlər.

İqtisadi cəhətdən yüksək səviyyədə formalaşmış dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salsaq görmək olar ki, öz iqtisadiyyatlarında neft resurslarının çıxarılması və beynəlxalq bazarlara göndərilməsi ilə bağlı həmin dövlətlərə daxil olan gəlirlərdən və bu gəlirlər hesabına genişlənən dövlət büdcəsindən səmərəli istifadə etmək, maliyyə vəsaitlərinin effektiv xərclənməsinə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır.

Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar müvafiq dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarında baş verən proseslər müxtəlif istiqamətlərdə cərəyan etmişdir. Belə mənfi təcrübəni biz hazırda neftlə zəngin olan Veneseulada, müsbət təcrübəni isə Norveçdə olduğunu qeyd edə bilərik.

Burdan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, mövcud olan xammalın dünya bazarına çıxarılması ilə yekunlaşan fəaliyyət ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilməz. Bu müvəqqəti xarakterli ola bilər.

Bunun üçün ilkin növbədə neft və neft məhsullarının beynəlxalq bazara ixrac edilməsindən əldə olunan gəlirlərin hesabına ölkədə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, iqtisadi təhlükəsizliyin formalaşdırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, alternativ ixrac məhsullarının yaradılması üçün sənayenin inkişafı məsələləri həll olunmalıdır.

Bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatını xarici bazarların təhdidlərindən qorumuş olacaqdır. Belə ki, neftin qiymətinin dünya bazarlarında aşağı düşməsi fonunda ölkələrin iqtisadi sistemə nə dərəcədə təsir göstərməsi qeyd olunan istehsalat bazasının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən asılı olacaqdır.

Neft sahəsindən kənar formalaşan iqtisadi fəaliyyətlərin tədqiqi ilə bağlı əldə olunan məlumatlar və iqtisadiyyatı yüksək sürətlə böyümüş dövlətlərin təcrübəsi bizə deməyə əsas verir ki, qeyri-neft sahəsi dövlət tərəfindən nizamlanmalı və bu sahədə səmərəli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bu sahədə inkişafın dövlət tənzimlənməsinə istiqamətlənən tədbirlər alternativ ixrac sahəsinin yaranmasında mühüm rol oynayır [6, s.81].

İqtisadiyyatı daha yaxşı səviyyədə formalaşmış ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla əminliklə qeyd etmək olar ki, qeyri-neft sahəsinin inkişafında çoxlu problemlər mövcuddur.

Eyni zamanda həmin sahələrdə infrastrukturun tələb olunan standartlara cavab verməməsi, yeni texnologiyalardan istifadə edilməməsi, innovativ texnologiyaların imkanlarından istifadə edilməməsi son nəticədə həmin məhsulların beynəlxalq bazarda özünə yer tutmasında əngəllər yaradır, məhsulların rəqabətədavamlılığının aşağı olmasına səbəb olur.

Yuxarıda sadalanan fikirləri əldə əsas tutaraq vurğulamaq lazımdır ki, hazırki dövrdə neftdən kənar sahələrin inzibati cəhətdən tənzimlənməsinə böyük zəruriyyət vardır.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi təcrübəsi göstərir ki, hazırda qeyri-neft sektorunda kifayət qədər intensiv texnologiyalar tətbiq edilir. Bu da son nəticədə innovasiyaların kifayət qədər geniş şəkildə reallaşdırılması ilə şərtlənir. İnnovativ

məhsullar öz keyfiyyəti və bazarda kifayət qədər rəqabətədavamlı olması ilə səciyyələnir.[12, s.36]

Bu halda kənar əmtələrin ölkədə özünə operativ şəkildə yer eləməsi qeyri – neft sahəsində mənfi halların yaranmasına səbəb olur. Dünyada müxtəlif dövrlərdə baş verən və müəyyən müddət ərzində davam edən iqtisadi böhranları analiz edən görmək olur ki, bu zaman ən böyük mənfi təsiri qeyri-neft sahəsi öz üzərində hiss edir.

İqtisadiyyatı daha yaxşı səviyyədə formalaşan dövlətlərə nəzər salsaq görmək olar ki, hazırki dövrdə qeyri-neft sahəsinin formalaşmasına böyük zərurət vardır.

Bu zaman ölkə tərəfindən aidiyyəti üzrə maliyyələşdirmə layihələrinin icrası, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə və davamlı inkişaf prinsiplərinin, onun müddələrinin prioritet kimi götürülməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu sahənin imkanlarının artırılmasına investisiya yatırımlarının azlığı, sərmayədarların marağının minimum səviyyədə xarakterizə olunması, habelə istehsal olunan məhsulların xarici bazarlarda rəqabətə cavb verməməsi bu sahədə daha zəif iqtisadi göstəricələrlə səciyyələnir və bu istiqamətdə işləyən insanların az gəlirlə malik olması ilə nəticələnir. [6, s.73]

Bu tendensiya həmçinin işsizliyin artması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmaması, ərzaq probleminin yaranması, istehsal bazasının zəifləməsi, ixrac potensialının azlaması kimi mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

İqtisadi cəhətdən yaxşı inkişaf etmiş dövlətlərdə qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən nizamlanması iqtisadi böhranların mənfi təsirlərinin faydalı şəkildə neytrallaşdırılmasına istiqamətlənir.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində əldə olunmuş məlumatlarının analizi göstərir ki, respublikamız müxtəlif dövlətlərlə xarici ticarət dövriyyəsinə, xüsusilə ixracın miqdarını, ixrac olunan məhsulların keyfiyyətini artırmış, məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmiş və bununla da dövlət büdcəsinin gəlirləri artmışdır. Ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda Türkiyə, İtaliya və Rusiya kimi dövlətlər üstünlük təşkil edirlər.

Bu nailiyyətlər milli iqtisadiyyatın formalaşması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması ilə yanaşı əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, valyuta ehtiyatlarının artımı ilə səciyyələnmişdir.

Yalnız belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 2014-cü ildə Azərbaycanın ixracında Türkiyənin xüsusi çəkisi 17.4%-ə bərabər olmuşdur. Bu da onu göstərməyə əsas verir ki, respublikamızın ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi gələcəkdə bu göstəricilərin xeyli yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

İqtisadi gücün formalaşdırılması, ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı qaydada inkişafının təmin edilməsi üçün ixrac potensialından səmərəli istifadə etmək, təbii resursların qiymətləndirilməsi və onlardan rəşional qaydada istifadə olunması, yerli istehsalat bazasının imkanlarının artırılması, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət tənziqlənmə işlərinin aparılması və s. tədbirlərlə yanaşı mütləq şəkildə bu istiqamətdə ən mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ölkə iqtisadiyyatında tətbiqi, dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın qurulması, yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.[12, s.45]

Daha yaxşı iqtisadi vəziyyətə malik olan dövlətlərin təcrübəsində bu sahədə formalaşmış sistemlər vardır. Beynəlxalq təcrübəyə fikir versək aydınlıqla görmək olur ki, neft sahəsinə yatırılan investisiyaların insan kapitalına inteqrasiyası nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək olur.

Bu aspektdən yanaşdıqda qeyri-neft sahəsinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş işlərin icrası, hazırki dövrdə iqtisadiyyatın davamlılığının artmasına və habelə şaxələnmə tədbirlərinin güclənməsinə təsir göstərir [6, s.57].

1.3. Müasir dövrdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsinin zəruriliyi

Ölkənin malik olduğu ixrac potensialından səmərəli istifadə istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin görülməsi milli iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm töhvələr verir, valyuta ehtiyatlarının miqdarını artırır, “təhlükəsizlik yastığı”nın etibarlı olmasına zəmin yaradır.

Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının gücləndirilməsi və onun xarici bazara çıxış imkanlarının artırılması, ənənəvi bazarlarla yanaşı yeni ticarət mərkəzləri ilə əlaqələrin yaradılması dövlətin milli iqtisadi siyasətinin strateji istiqaməti hesab olunur.

Xüsusi ilə diqqətə alınmalıdır ki, qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın formalaşdırılması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istehsalın rəqabətə davamlılığı və iqtisadi təhlükəsizlik məhfumları ilə demək olar ki, eyni vaxtda təzahür edir.

Ümumilikdə götürdükdə bu istiqamətdə aparılan təhlillər göstərir ki, daxili və xarici mühit amilləri dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında daha çox rol oynayır.

Bununla əlaqədar iqtisadiyyatın formalaşdırılması zamanı iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi qabardılmalı və xarici bazarların əlverişsiz təzahürlərinə faydalı reaksiya göstərmək qabiliyyətində olan sahibkarlıq subyektlərinin formalaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Son illərin iqtisadi təhlilləri aydın göstərir ki, beynəlxalq aləmdə başlayan və hazırda da hökm sürən sərt iqtisadi və maliyyə böhranı Azərbaycan Respublikasına da müəyyən qədər öz təsirini göstərmişdir.[12, s.48]

Belə ki, karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasından daxil olan vəsaitlərin təqribən 3 dəfədən artıq azalması iqtisadi inkişafın tempini zəiflətməmiş, artan valyuta ehtiyatlarının miqdarını azaltmışdır.

Ölkə daxilində bazarın yerli istehsal hesabına yaranan məhsullar hesabına formalaşdırılması, güclü və sərbəst sahibkarlıq mühitinin inkişaf etməsi üçün iqtisadi islahatların yeni mərhələsinin başlanılması, bu istiqamətdə imkanların artırılmasını şərtləndirən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün əsasən orta və kiçik sahibkarlığa müvafiq dəstəyin göstərilməsi, investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması, dövlət-biznes münasibətlərinin ən mükəmməl səviyyədə tənzimlənməsi vacib şərtlərdəndir.

Aparılmış araşdırmalar və təhlillərdən aydın olur ki, keçmiş təsərrüfatçılıq sistemində mövcud olan dövlət sifariş sisteminin yüksək səviyyədə ixtisar olunması, eyni zamanda texnoloji əlaqələrin kəsilməsi iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Yerli istehsalat bazasının zəif olması, təbii sərvətlərdən istifadə imkanlarının yetərinə qiymətləndirilməməsi, torpaqlardan kifayət qədər səmərəli istifadə olunmaması, iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər idxal olunan məhsulların daxili bazarda yer tutması, yerli istehsalı azaltmışdır.

Bununla yanaşı daim iqtisadi proseslərdən asılı olaraq mövcud olan inflyasiya prosesləri, müasirləşmə və dollarlaşma prosesinin artması ümumilikdə bazarda kəskin mənfi tendensiyaların yaranmasına gətirib çıxartmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün əsas vəzifələr qeyri-neft sektorunun inkişaf, idxalın əvəzlənməsi, rəqabətə davamlı ixrac qabiliyyətli məhsulların istehsalıdır. Bu da öz növbəsində ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatlarının artması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, valyuta gəlirlərinin azaldığı hazırki dövrdə bu məsələ xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır. Beynəlxalq bazarlarda karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətlərinin azaldığı şəraitdə iqtisadiyyatın çoxşaxəli olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar ölkə prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təşviqi və bundan

irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamı iqtisadi siyasətin və iqtisadi islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin təhlili və yeni iqtisadi strategiyasının işlənilib hazırlanması məqsədini daşıyır.

İqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə formalaşmış iqtisadi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, ixrac potensialının artırılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda qəbul ediləndir ki, iqtisadiyyat yalnız daxili sərhədlər çərçivəsində formalaşib inkişaf edə və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz.

Əlbəttə ki, dövlətlərin beynəlxalq bazarlara müxtəlif növdə, keyfiyyətdə və miqdarda əmtəə məhsullarının çıxarması, həmin ölkənin ixrac fəaliyyətindən gəlirlər əldə etməsinə əlverişli şərait yaradır.

Beləliklə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, ixrac potensialının səmərəli fəaliyyəti və rəqabət qabiliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın güclü ixrac potensialının olması dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərsə də, ixrac potensialının reallaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi də vacibdir. [9, s.54]

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olan ixrac imkanlarının xarici bazara çıxışı ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi və xarici bazarların araşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi gücün reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının ixrac potensialının səviyyəsinin artırılması, məhsulların dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, iqtisadi gücün formalaşdırılmasında, beynəlxalq aləmdə xüsusi brendlərlə tanınmasında əhəmiyyətli şərtlərdən sayılır.

Azərbaycan Respublikasının əsas sərvətlərindən hesab olunan neftinin beynəlxalq bazarlara daşınması, eyni zamanda ölkənin iştirakı ilə regional və global layihələrin reallaşdırılması ixrac potensialının artırılmasında və milli gəlirlərin yüksəlməsində xüsusi rol oynamışdır.

Ölkənin ixrac potensialı ümumilikdə postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatının güclənməsində vacib rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikasında həm karbohidrogen məhsullarının hasilatı, həm də aqrar sahədə əldə olunan məhsullar keçmiş ittifaq respublikalarının inkişafında öz sözünü deməklə yanaşı eyni zamanda xarici bazarlara çıxarılmasında da mühüm rol oynamışdır.

Qeyd olunan dövrdə milli iqtisadiyyatın ixrac imkanları bütövlükdə əvvəlki təsərrüfatçılıq sisteminin, o cümlədən mərkəzi hökumətin iqtisadi maraqlarının reallaşdırılmasında bilavasitə mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasında ölkədən kənara çıxarılan məhsulların beynəlxalq bazarlarda satışından ölkəyə daxil olan qazancın əksər hissəsi demək olar ki, karbohidrogen ehtiyatlarının payına düşür.

Qlobal çərçivədə mülahizələr belə şəkildə formalaşmışdır ki, hazırda inkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatı yüksək səviyyə ilə xarakterizə olunan dövlətlərin xammal mənbəyidir və onlar elə bu göstəriciyə görə də qiymətləndirilir. [15]

Ölkə iqtisadiyyatının ixrac potensialının dünya bazarına çıxarılması, əslində beynəlxalq əmək bölgüsünün iqtisadi təzahürü kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır.

Bu baxımdan ölkənin ixrac imkanlarına malik olan sahələrin inkişaf etdirilməsi bu sahədə rəqabətə davamlılığın yüksəldilməsi olduqca vacibdir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

İxrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi ilk növbədə dünya səviyyəsində transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına cəlb edilməsi, o cümlədən xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisələrin yaradılması hesabına həyata keçirilir.

Ölkədə ixrac potensialının genişləndirilməsi, bu istiqamətdə həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasətin xarakteri və tipindən bilavasitə asılıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, milli iqtisadiyyatın suverenliyinin qorunub saxlanması, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsindən və milli iqtisadi inkişafın

beynəlxalq bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklərə səmərəli reaksiya göstərməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. [15]

Bu baxımdan, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı seqmentlərinin tarazlı inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz tarazlı inkişaf şəraitində beynəlxalq bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklərə müsbət təsir göstərmək mümkün ola bilər.

Təhlillər göstərir ki, dünya bazarında ayrı-ayrı məhsulların qiymətlərinin artırılması həmin məhsulları dünya bazarına çıxaran ölkələrin iqtisadi maraqlarına bilavasitə təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində həmin ölkələrin iqtisadiyyatına, valyuta daxilolmalarının səviyyəsinə və bütövlükdə iqtisadi inkişafın artım tempinin düşməsinə səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, hazırda respublikamız dünya ölkələrinə əsasən neft məhsulları ixrac edir. Son zamanlar neftin dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi təbii ki, respublikamızın iqtisadi maraqlarına ciddi şəkildə öz təsirini göstərmişdir.

Belə ki, neftin dünya bazar qiymətlərindən aşağı düşməsi son zamanlar neft fondunun vəsaitlərinin həcmnin azalmasında və milli valyutanın ucuzlaşmasında özünü göstərir.

Respublikamızın xaricə ixrac etdiyi məhsulların tərkibində neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması, aqrar sahənin əsasında alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Neft və qaz ehtiyatlarının həcmnin artması müasir şəraitdə ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır. Təbii ki, enerji resurslarının dünya bazarına ixracı nəticəsində hər bir ölkənin ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq onların gəlir əldə etmək imkanları da yüksəlir.

Təbii resursların ixracının artırılması hesabına istər adambaşına, istərsə də bütövlükdə makroiqtisadi baxımdan ölkədə ümumi daxili məhsulun həcmnin artırılması təmin edilə bilər ki, bu da ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyini konkret olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- ixracın tərkibində inkişaf etməkdə olan sahələrin yüksək surətdə artması;
- milli valyutanın məzənnəsinin dayanıqlılığının təmin edilməsi;
- ixracın tərkibində inkişaf etməkdə olan sahələrlə yanaşı digər sahələrin xüsusi çəkisinin olduqca aşağı olması.

Məhz belə şərtlər daxilində aqrar sektorda alternativ ixrac potensialının formalaşdırılması obyektiv zərurət təşkil edir.

Alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi həm də qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu istiqamətdə respublikamızın formalaşmaqda olan ölkə iqtisadiyyatında mühüm iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən biridir. [9, s.70]

İqtisadçı alimlərin apardıqları tədqiqatlardan əslində belə qənaətə gəlmək olur ki, iqtisadiyyatda üstün sahənin inkişafı sonunda valyuta məzənnəsinin yüksəldilməsi və digər sahələrin rəqabətədavamlılığın aşağı düşməsi əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafına daha çox mənfi təsir göstərmək gücündədir.

Bu isə onunla bağlıdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında təbii resursların istehsalından əlavə digər sahələr demək olar ki, zəif inkişaf etmiş və həmin ölkələrin sənaye sektorunda inkişafım kifayət qədər yüksək hesab etmək olmaz.

Aqrar sahəni isə əslində ənənəvi istehsal sektoru kimi səciyyələndirmək mümkündür ki, bu ölkələrdə aqrar sahə əslində daxili tələbatın ödənilməsinə yönələn bir sahə kimi səciyyələndirilir və burada hər hansı bir texnologiyanın tətbiqindən söhbət gedə bilməz.

Araşdırmalar göstərir ki, üstün sahələrin inkişafı fonunda iqtisadiyyatda alternativ sahələrin, o cümlədən ixrac potensialının formalaşdırılmaması valyuta böhranlarının yaranmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmaması son nəticədə üstün

sahənin inkişafı fonunda yaranan pozitiv meyillərin daha çox bütövlükdə makroiqtisadi baxımdan kəskin təzahürlərə yol açmasına gətirib çıxarır.

Belə ki, neft-qaz hasilatının gəlirlik səviyyəsinin yüksək olması son nəticədə investisiya resurslarının davamlı şəkildə bu sektorda təmərküzləşməsinə səbəb olur ki, bu da aqrar-sənaye istehsalı və digər bu kimi iqtisadi cəhətdən gəlirlilik səviyyəsi aşağı olan sahələrdə investisiya böhranının yaranmasına səbəb olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusilə respublikamızda bu tendensiya daha kəskin fəsadlarla müşayiət oluna bilər.

Belə ki, ixtisaslaşma baxımından respublikanın təbii-iqtisadi regionlarının əksəriyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır.

Beləliklə, neft-qaz hasilatına iri həcmli investisiya resurslarının cəmlənməsi adı çəkilən sahələrin bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Ümumiyyətlə, neft-qaz sektoruna iri həcmli investisiya resurslarının cəmlənməsi aqrar sahənin bazar konyukturundan asılılığından dolayı yarana bilən mənfəə tendensiyaların güclənməsinə gətirib çıxara bilər.

Bütövlükdə götürdükdə, üstün sahələrinin inkişafı fonunda asılı sahələrin bazar təsərrüfatçılıq sisteminin qanunauyğunluqlarının təsirlərinə buraxılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, o cümlədən milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Təhlil göstərir ki, aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının formalaşdırılması ilə bağlı proseslərə dövlət tərəfindən xüsusi nəzarət həyata keçirilməli və dövlət bu sahədə zəruri tənziqləmə mexanizmləri formalaşdırmalıdır.[9, s.65]

Belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sektorda ixrac potensialının formalaşdırılmasının məqsədi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi isə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə və iqtisadi inkişafın tarazlığının təmin olunması ilə sıx bağlıdır.

Tarazlı inkişafın təmin edilməsi şəraitində iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində iqtisadi artıma nail olmaq mümkündür ki, belə şəraitdə də investisiya

resurslarının iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində nisbətən proporsional paylanmasını təmin etmək mümkün ola bilər.

Ölkədə karbohidrogen ehtiyatlarının yüksək miqdarda hasilatı və bununla əlaqədar sənayenin kəskin artımı əlbəttə ki özü-özlüyündə ixrac edilən məhsulların içərisində bu sahəyə aid olan əmtələrin çoxalması ilə nəticələnmişdir.

Elə buna görə də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq bazarlara çıxardığı məhsulların satışından gələn gəlirlərin demək olar ki, əksəriyyəti məhz neft və neft məhsullarının payına düşür.

Qeyd olunanlar isə nəticə olaraq həm iqtisadiyyatın, həm də büdcənin neftdən asılılığını formalaşdırmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, neftin dünya bazarında dəyişik qiymətləri də prosesə müxtəlif vaxtlarda öz təsirlərini göstərməyə başlamışdır.

Belə karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətlərinin dünya bazarlarında yüksəlməsi fonunda ölkəmizə daxil olan vəsaitlərin həcmnin çoxalması müsbət hal kimi qiymətləndirilməklə yanaşı, eyni zamanda bu neftdən asılılığın da artmasına təsirsiz ötüşməmişdir.

Belə bir vəziyyətdə iqtisadiyyatın neftdən kənar sahələrinin inkişafı iqtisadiyyatın davamlı şəkildə artmasına töhvə verəcəkdir. Sözügedən sahəyə diqqətin artırılması və bu sahənin tələb olunan səviyyəyə çatması həmçinin ümumi iqtisadiyyatın güclənməsinə və büdcənin neftdən asılılığının artırılmasına zəmin yaradacaqdır.

Bu sahənin inkişafı sözsüz ki, daha geniş çərçivədə özünü göstərməklə təkcə iri sənaye şəhərlərin deyil eyni zamanda regionlarında iqtisadi cəhətdən güclənməsinə gətirib çıxardacaqdır.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki qeyri-neft sahəsinin inkişafı bir çox sahələrdə, o cümlədən əmtəə məhsullarında bir istehsal məhsulunun bazarda dominantlıq etməsinin də qarşısını almış olacaqdır.[6, s.55]

Ölkəmizin qlobal əlaqələr sistemində inteqrasiyası, habelə iqtisadi inkişafda dayanıqlı sistemin tətbiq edilməsi, yoxsulluğun minimuma endirilməsi, iqtisadi

şaxələndirilmənin təmin edilməsi yaxın gələcəkdə bu sahəyə artan diqqətdən və bu sahənin inkişafından çox asılı olacaqdır.

Ölkəmizdə tarixən həyata keçirilən ixrac siyasətinə nəzər yetirəndə görmək olur ki, burada əsasən xammal ixracı üstünlük təşkil etmişdir. Vaxt getdikcə bu prosesdə tam emal edilməmiş əmtəələr və ən sonda nəhayət son məhsulların ixracı müşahidə edilməkdədir.

Bir sıra dövlətlərdə ixrac imkanlarının təhlili aparılmışdır. Bu prosesin həyata keçirilməsinin səbəbi ən səmərəli mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur.

Neftdən kənar sahələrin inkişafı sonda insanların gündəlik tələbatlarının ödənilməsində yerli istehsalın payının xüsusi çəkisini artırmışdır. Bu isə öz növbəsində dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin imkanlarını tələb olunan səviyyədə formalaşdıracaqdır.[6,s.71]

Hazırda ölkəmizdə iqtisadi inkişaf prosesində qeyri-neft sektorunun artırılması üçün investisiyaların yatırılması, tranzit layihələrin həyata keçirilməsi və digər islahatların reallaşdırılması işlərinin aparılması vacib əhəmiyyət daşıyır.

Bu sahənin inkişafı üçün eyni zamanda regionların, xüsusi ilə kəndlərin sosial həyatın yaxşılaşdırılması, gəlirlərin artırılması ilə dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin bərabərləşdirilməsi, aqrar sahənin innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi zəruri hesab olunur.

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, karbohidrogen ehtiyatlarının bitəcəyi halda bu sahənin kifayət qədər yüksək səviyyədə artırılması öz töhvəsini milli iqtisadiyyatın formalaşmasında göstərəcəkdir.

Bu sahənin ölkə tərəfindən tənzimlənmə proseslərinin də aparılması makroiqtisadi və ən əsas da strateji cəhətdən təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Digər tərəfdən aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, daxildə qeyri-neft məhsullarının tələb olunan səviyyədə istehsal olunmaması idxal olunan məhsullar üçün əlverişli bazar imkanları yaratmışdır.

Bu zaman dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə də təhdidlərin yaranması prosesi gedir ki, bu da öz növbəsində alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olmasına və maarifləndirmənin zəif olması ilə xarakterizə olunur.

Burada eyni zamanda qeyri-neft sahəsinin müasir metodlarla idarə edilməməsində də danışmaq lazımdır. Ümumilikdə götürdükdə hazırki dövrdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində modernləşmə siyasətinin aparılması olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahənin inkişafından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada regional amillərin nəzərə alınması vacib şərtədir. Xüsusi diqqətə almaq lazımdır ki, ölkəmizin regionları əsasən qeyri-neft sektoruna aid olan məhsulların yetişdirilməsi və emalı ilə xarakterizə olunur. [19]

Yuxarıda qeyd edilənlərlə bərabər vurğulamaq lazımdır ki, qeyri-neft sektorunda istehsalat bazasının fiziki və mənəvi köhnəlməsi bu sahənin inkişafına maneə olan səbəblərdəndir.

Bu zaman istehsal olunan məhsulların rəqabətədavamlı olması baxımından da çətinliklər ortaya çıxır ki, bu da öz növbəsində uzunmüddətli tərəfdaşların əldə edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elə buna görə də biz bu sahənin inkişafı baxımından regionlarla mərkəzi şəhərlər arasında kəskin fərqi görə bilirik. Belə ki, neft sahəsinin əsas mərkəzdə inkişafı təşəkkül tapmış, qeyri-neft sahəsi isə əsasən regionlarda formalaşmışdır.

Əlbəttə ki bu öz növbəsində qeyri-neft sektorunun cəlbedici olmaması ucbatından regionlarda yaşayan əhəlinin gəlirlilik səviyyəsi də yüksək deyildir.

Ümumilikdə götürdükdə mərkəzdən kənar ərazilərdə əhəlinin sosial həyatının yaxşılaşdırılması üçün demək olar ki, əsasən dövlət tərəfindən şaxələndirilmiş və geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir.

Buna görə də əminliklə söyləmək olar ki, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə regionların iqtisadi cəhətdən gücləndirilməsinə zəmin yaradılmış olacaq.

Ölkə iqtisadiyyatının çox hissəsi özəlləşdirilmişdir və xüsusi mülkiyyətin dominantlıq etməsi sağlam və müstəqil rəqabət bazarının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Bununla əlaqədar qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirliyinin artması elə bu sahədə istehsal olunan əmtəə məhsulların dövriyyəsiindən asılıdır.

Bu istiqamətdə dövlət dəstəyinin artırılması, o cümlədən güzəştli kreditlərin verilməsi, subsidiyalaşma, optimal idarəetmə strukturlarının formalaşdırılması da mənfəətlərin artmasına dəstək verir.

Bu fəaliyyətlərin nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin həm daxili bazarda, həm də xarici bazarlarda mövqeləri güclənir, yerli səviyyədə işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə olunur.

II FƏSİL

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun reallaşdırılmasının mövcud vəziyyəti

2.1. Qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında yeri və müasir inkişaf vəziyyəti

Respublikamızda müstəqillik yenidən bərpa olunduqdan sonra qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi üçün zəruri addımlar atılmış, çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilmiş, normativ-hüquqi baza bu istiqamətdə təkmilləşdirilmiş, iqtisadiyyatın gücləndirilməsi məqsədilə fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar verilmiş, dövlət və milli proqramları qəbul edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi ilə son 15 ildə mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Bu tədbirlərin ən başlıca mühüm xüsusiyyətlərində biri də iqtisadiyyatın inkişafı çərçivəsində neft amilindən asılılığın azaldılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, o cümlədən qeyri-neft sektorunun formalaşdırılması və inkişafı prioritet istiqamətlərdən olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” qəbul edilmiş ən mühüm sənədlərdən biridir. [19]

Bu sənəd Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın mahiyyət etibarı ilə daha da gücləndirilməsi fonunda qeyri-neft sektorunun dinamik şəkildə artmasını özündə ehtiva edir.

Qeyd olunan strategiya ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətini əks etdirməklə yanaşı, onun artım göstəricilərini, bu sahənin inkişafında dövlətin oynayacağı əhəmiyyətli rolu, qurumlararası koordinasiyanın yaradılmasını və əməkdaşlıq formalarını, uğurlu nəticələrə çatmaq üçün istiqamətləri özündə əks etdirən demək olar ki son illərdə qəbul edilmiş ən vacib sənəddir.

Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun artırılması, onun dinamik inkişafının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın ümumi çəkisində payının artırılması, iqtisadiyyatın diverfikasiyası məqsədilə mexanizmlər hazırlanaraq həyata keçirilmişdir.

Bu istiqamətdə əyalətlərin inkişafı, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən fermerlərə subsidiyaların ayrılması, texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması xüsusi ilə kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində qeyri-neft sektorunun artımı son illərdə özünü daha çox qabarıq nümayiş etdirmişdir.

Bu sahədə iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, aqrolizinqlərin yaradılması, gübrə təminatının yaxşılaşdırılması, nəqliyyat yollarının inşası və ya yenidən bərpası, yeni innovativ texnologiyalar əsasında qurulan istehsal müəssisələrinin yaradılması qeyri-neft sektorunun ölkənin ümumi iqtisadiyyatında payının artmasına, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin miqyasının genişlənməsinə, işsizlərin sayının 49 faizdən 5-6 faizə enməsinə, yoxsulluğun son 13 ildə 40 faizdən 5 faizə enməsinə səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirləri analiz etməklə aydınlaşdırmaq olur ki, hökumət tərəfindən daim bu istiqamətdə balanslaşdırılmış fəaliyyət icra edilir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında regionların inkişafına daha çox diqqət ayrılır, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən ağır sənaye, yüngül sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm və s. diqqət yetirilir.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aparılan irimiqyaslı işlərə baxmayaraq bu sahə hələki davamlı və planlaşdırılan inkişaf sürətinə çatmamışdır.

Bu sahədə neftdən asılılığın azaldılması, rəqabətə davamlı məhsulların yetişdirilməsi, ölkənin bütün xammal ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməməsi, təbii və insan potensialından yetərincə yararlanmaq istiqamətində qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olunmamışdır və bu istiqamətdə hazırda yeni texnologiyalardan istifadə olunmaqla çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilir.

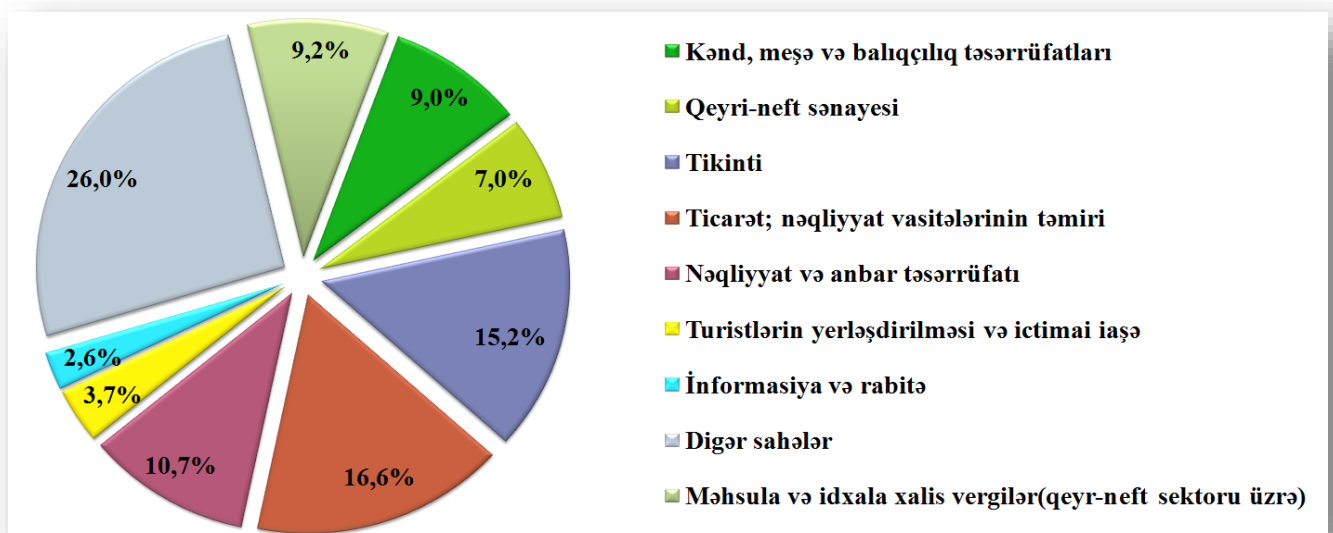
Hazırda global miqyasda davam edən maliyyə və iqtisadi böhranın mənfi təsirləri Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, xüsusi ilə qeyri-neft sektoruna təsirsiz ötürməmişdir.

Lakin bu təhdidlərə və mənfi təsirlərə baxmayaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən planlı şəkildə sosila-iqtisadi layihələr dinamik qaydada həyata keçirilir, hökumət tərəfindən qəbul edilmiş və zəruri hesab olunan layihələr həyata keçirilir.

Dünyanın ən tanınmış beynəlxalq iqtisadi forumu hesab olunan Davos Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını rəqabət qabiliyyətliliyinə görə dünya üzrə 35-ci yerə layiq görmüşdür.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə davamlı inkişafının təmin olunmasında və iqtisadi gücünün formalaşmasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində edilmiş səylər mühüm rol oynamışdır.

Həyata keçirilmiş cəhdlər, irimiqyaslı infrastruktur layihələri hesabına, əsasən, qeyri-neft sektorunun davamlı və dinamik artımı ilə təmin olunmuş ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payı təqribən 70 faizə çatmışdır.

Qrafik 1. 2017-ci ildə qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Əgər ötən ilin iqtisadi göstəricilərinə nəzər salsaq aydın şəkildə görmək olar ki, qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuş və bunun da əhəmiyyətli hissəsi ticarət, təmir-tikinti və s. sahələrə aid olmuşdur.

Dünya ölkələrinin tarixi iqtisadi təcrübəsinə nəzər yetirsək, 25 ildir müstəqilliyini yenidən qazanmış, müharibə şəraitində yaşayan, bütün iqtisadi infrastrukturu dağıdılmış bir ölkə üçün qısa zaman kəsiyində iqtisadiyyatın formalaşdırılması və şaxələndirilməsi ciddi uğur hesab oluna bilər.

Aparılmış analizlərə və dövlət qurumlarının hesabatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, son illərdə qeyri-neft sahəsində artım 3 dəfəyə qədər olmuş və bu inkişaf tendensiyası dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimlənmə və digər təşviqlər nəticəsində davam etməkdədir.

Bu əlbəttə haqqında qeyd etdiyimiz qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkəmizin təbii sərvəti hesab olunan karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və beynəlxalq bazarlara çıxarılmasından əldə olunan vəsaitlər hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi hesabına olmuşdur.

Ümumilikdə götürəndə Azərbaycan Respublikası əsasən Əsrin müqaviləsi imzalandığı dövrdən neft və neft məhsullarından 133 milyard ABŞ dolları qazanmışdır.

Əldə olunmuş bu vəsaitin əksər hissəsi iqtisadiyyatın inkişafı və diversifikasiyasına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, bu sahədə çalışan fiziki və hüquqi şəxslərə güzəştli kreditlərin ayrılmasına, aqrar sahəyə subsidiyaların verilməsinə, nəqliyyat yollarının bərpaasına, turizmin inkişafına, informasiya texnologiyalarının inkişafına, istehsal müəssisələrinin yaradılmasına və s. xərclənmişdir.

Qeyd olunan fəaliyyətlər nəticəsində ölkədə qeyri-neft sektorunun dinamik şəkildə davamlı olaraq artmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında hazırda qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində istehsal olunan məhsullar müxtəlif bölgələrə ixrac edilir. [11]

Ölkə iqtisadiyyatını analiz edərkən xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatını uğurla başa çatdıran Azərbaycan Respublikası öz təbii

ehtiyatlarından səmərəli və məqsədəuyğun qaydada yararlanaraq iqtisadiyyatını formalaşdırmış, neftdən asılılığı azaltmışdır.

Ölkəmizdə reallaşdırılan iqtisadi fəaliyyətlər nəticəsində müxtəlif sahələrdə davamlı şəkildə səmərəli nəticələr əldə olunur, istər qeyri-neft sənayesi və istərsə də ümumilikdə qeyri-neft sektorunda effektiv idarəetmə formaları tətbiq olunur.

Elə bu artım tendensiyasının göstəricisidir ki, ölkəmizdə son 15 ildə yaradılan iş yerlərinin sayı 2 milyona yaxınlaşmaqdadır. Sevindirici haldır ki yaradılan iş yerlərinin əksəriyyəti daimi olmaqla qeyri-neft sahəsini əhatə edir. Qeyri-neft sektorunun davamlı olmasının əsas göstəricilərindən biri də məşğul əhəlinin sayının artmasıdır.

Hazırki şəraitdə ölkəmizdə aqrar sahə, turizm sektoru, informasiya cəmiyyətinin inkişafı qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətləri hesab olunur.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafı istiqamətində vacib dövlət proqramları qəbul olunur, texnologiyalar yeniləşdirilir. Yeni aqroparklar yaradılır, subsidiyaların verilməsi tətbiq olunur.

Bununla yanaşı ölkəmizdə kənd təsərrüfatının imkanları hazırki dövrdə ondan istifadə səviyyəsindən dəfələrlə çoxdur. Bu potensial imkanlardan istifadə edilməsi istiqamətində hazırda zəruri tədbirlər həyata keçirilir, torpaqlar əkin dövriyyəsinə cəlb olunur, suvarma sistemləri yaradılır, avadanlıq və texnika parkları yeniləşdirilir, səmərəli texnologiyaların ölkəyə idxal olunmasına münbit zəmin yaradılır, aqrar sahədə kənd təsərrüfatının gücləndirilir.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi göstərilir.

Həyata keçirilən tədbirlər və əldə olunmuş nəticələr qeyri-neft sektorunun, cümlədən kənd təsərrüfatının perspektivli inkişafını göstərir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər son nəticədə neftdən asılılığın təmin olunmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşmasına, işsizliyin azaldılmasına və son nəticədə qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm müsbət təsir göstərəcəkdir.

Qeyri-neft sektorunun ən vacib və prioritet istiqamətlərindən biri də turizm sahəsidir. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da bu sahə gəlir gətirmək baxımından çox faydalı və cəlbedicidir.

Bir çox ölkələr, xüsusən Türkiyə, İran, Norveç, Sinqapur və s. öz iqtisadiyyatlarında turizmə daha çox yer ayırmışlar və nəticədə yüksək gəlirlər əldə etmişlər.[6, s.92]

Elə buna görə də beynəlxalq təcrübədən yararlanmaqla ölkəmizdə turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Xüsusən bölgələrdə yeni turizm kompleksləri istifadəyə verilmiş, otel və mehmanxanalar inşa olunmuş, bu sahədə kadr hazırlığına diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin turizm üçün münasib olması, ölkədə turizmin inkişafı istiqamətində nəzəri və praktiki cəhətdən atılan addımlar, bu sahədə infrastrukturun inkişafı bu istiqamətdə gələn gəlirlərin də miqyasını artırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının gələcəkdə iqtisadi gücünün artırılması, “təhlükəsizlik yastığı”nın etibarlı olması, həmçinin qeyri-neft sənayesinin, o cümlədən özəl sektorun çoxşaxəli fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən özəl sektorun inkişafı üçün atılan məqsədyönlü addımlar, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün icra edilən layihələr güclü sahibkar ordusunun yaradılması ilə nəticələnmişdir.

Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın şaxələnməsində, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsində, əhalinin sosial durumun yaxşılaşdırılmasında öz mühüm töhvəsini vermişdir.

Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar son dövrlərdə qəbul edilmiş qərarlara, təsdiq olunmuş fərman və sərəncamlara əsasən sahibkar sinfinin hüquqları müdafiə olunmuş, qeyri-qanuni müdaxilələrin qarşısı alınmış, elektron fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər görülərək şəffaflyq təmin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi qüdrətinin artırılmasında, makroiqtisadi stabilliyin təmin olunmasında, iqtisadiyyatın şaxələndirmə siyasətinin həyata

keçirilməsində regionların inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsi müstəsna rol oynayır.

Son 15 ildə regionların inkişafına diqqət göstərilməsi, əksər layihələrin məhz regionlarda icra edilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiq olunması, infrastrukturun inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, investisiyaların yatırılması və s. nəticəsində ölkənin təbii potensialından maksimum səviyyədə istifadə olunmasına, miqrasiya məsələlərinin həll olunmasına, yerli istehsalat bazasının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, artıq qeyri-neft sektoruna məxsus olan məhsullarının yetişdirilməsində regionların payı sürətlə artmaqda davam edir.

Son on illikdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları çərçivəsində geniş miqyaslı davamlı xarakter daşıyan işlər görülmüş, məqsədli maliyyə vəsaitləri ayrılmışdır.

Regionların inkişafı nəticəsində özünü təmin etmə prinsipinin daha geniş çərçivədə yayılması təzahür tapmışdır.

Belə ki əgər əvvəllər dövlət büdcəsindən maliyyələşməyən bir neçə rayonu qeyd etmək mümkün idisə, hazırda bu rayonların sayı onlarla ölçülür və inkişaf özünü artan xarakterlə səciyyələndirir.

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqaməti kimi aktullağını saxlayır. Sosial-iqtisadi inkişafı fonunda adıçəkilən bölmənin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisinin artması davam etmişdir.

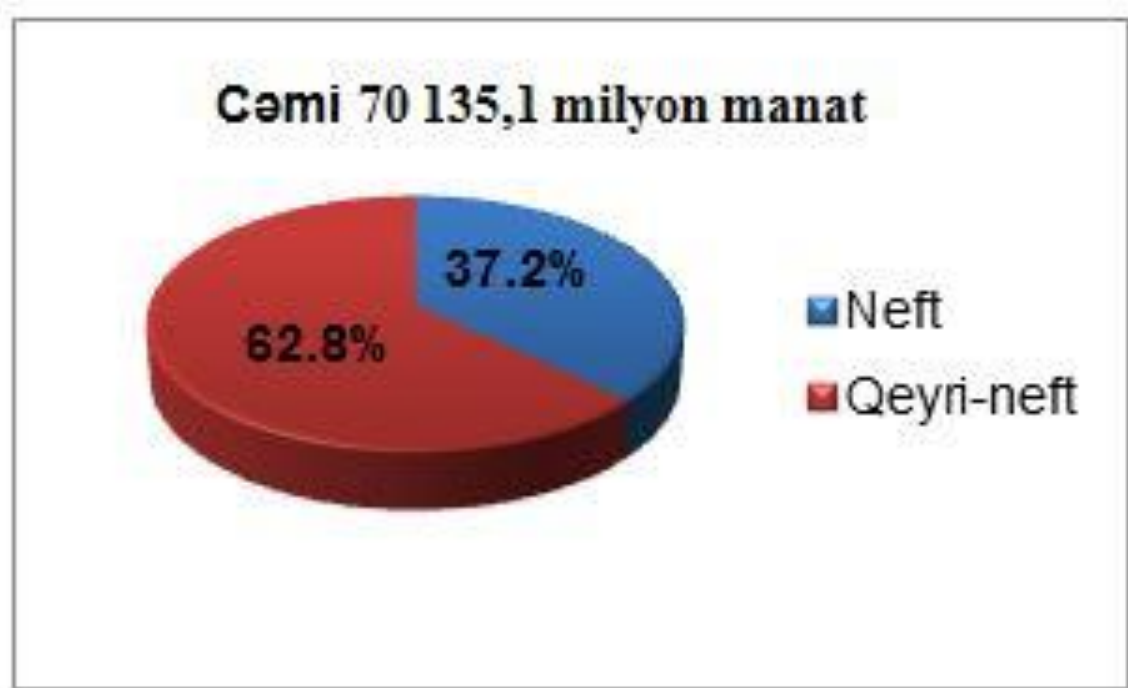
Aparılmış təhlillərdən doğan proqnozlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, Ümum Daxili Məhsulun artımı qeyri-neft sektorunun istehsal həcminin artması şəraitində baş verəcək.

Aparılan məqsədyönlü tədbirlərin effektivliyi və əldə olunan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, bu inkişaf tendensiyası növbəti illərdə də davam edəcək.

Hesablamalara əsasən qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı getdikcə yüksələcəkdir. Bu neft hasilatının azalması və yaxud neftdən gələn gəlirlərin azalması ilə daha kiçik miqyasda izah oluna bilər.

Daha çox Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən son illərdə iqtisadiyyatın gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş fəaliyyət, yeni iqtisadi konsepsiyasının müddəalarının icra edilməsi, aqrar sektorun daha da inkişaf etdirilməsi, yerli istehsalın artırılması, özünü təmin etmə proqramlarının icrası və s. nəticəsində təmin olunacaqdır.

Görülmüş işlərin nəticəsində ümumilikdə ötən ildə yetmiş milyard dəyərində istehsal olmuşdur.

Qrafik 2. Ümumi daxili məhsulun bölgüsü (2017-ci il)

Bu zaman kəsiyində dövlət büdcəsinin ənənəvi olaraq formalaşmasında rol oynayan neft gəlirlərinin miqyası azalacaq ki, bu nəticə də öz növbəsində neftdən asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində çoxillik siyasətin həyata keçirilməsi hesabına əldə olunacaqdır.

Bu işə qeyri-neft sektorunun daha da güclənməsinə, iqtisadiyyatın ümumi çəkisində yüksək paya malik olmasına səbəb olacaqdır.

Cədvəl 1. Ümumi daxili məhsul – illər üzrə müqayisəli artım (mln. manatla)

İllər	Neft	Qeyri-neft	Cəmi
2005	5520.9	6055.1	12522.5
2006	10091.8	7630.0	18746.2
2007	15914.2	10576.1	28360.5
2008	22251.3	15197.3	40137.2
2009	16065.5	16726.0	35601.5
2010	20409.5	19179.0	42465.0
2011	25829.9	23196.1	52082.0
2012	24487.3	26864.4	54743.7
2013	23778.1	30525.9	58182.0
2014	21405.2	33195.9	59014.1
2015	15346.2	34500.9	54352.1
2016	20363.2	39624.5	59987.7
2017	26039	44061.9	70.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəl 1-də 2005-2017-ci illəri əhatə edən on illik period üzrə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun dəyəri göstərilmiş, eyni zamanda hər il üzrə neft və qeyri-neft sektoru üzrə istehsal olunmuş məhsulun dəyəri qeyd olunmuşdur.

Əgər bu illər ərzində neft sektorunda əldə edilmiş dəyərin ümumi artım dinamikası ilə müşahidə olunmaqla müxtəlif illərdə artıb-azaldığını görmək olarsa, qeyri-neft sektorunda isə yalnız artım tendensiyasını qeyd etmək olar. 2005-ci ildə neft sektorunda 5,5 milyardlıq məhsul istehsal olunmuşdursa, bu rəqəm 2011-ci ildə 25,8 milyard, 2015-ci ildə isə 15,3 milyard olmuşdur. Bununla yanaşı baza ili kimi götürülən 2005-ci ildə qeyri-neft sektorunda 6 milyard manatlıq məhsul istehsal olunmuşdursa, 2017-ci ildə bu rəqəm 70 milyarda qədər artım tendensiyasını göstərmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı ümumilikdə 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə ümumi daxili məhsul 12.5 milyard manatdan təqribən 4,5 dəfə artaraq 54,3 milyard manata qədər artmışdır. 2017-ci ildə isə Ümumi Daxili Məhsul 70,1 milyard manat olmuş, qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 62.8% təşkil etmişdir.

2.2. Qeyri-neft ixracının müasir vəziyyəti, dinamikası və strukturunun təhlili

Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri onun xarici ticarət dövriyyəsinin şaxələndirilməsi, qeyri-neft ixracının həcmının artırılması, ixrac edilən məhsulların növ müxtəlifliyi baxımından miqyasının artırılması, ixrac üçün nəzərdə tutulan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, yeni bazarların müəyyən edilməsi, ənənəvi ixrac bazarları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarətdir.

Nəzərə alsaq ki, ölkə iqtisadiyyatının formalaşması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi, yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması ən vacib məsələlərdən hesab olunur, bu baxımdan daxili tələbatı ödəməklə yanaşı ixrac edilmək üçün yerli istehsal bazasının da həcmi artırmaq lazım gələcəkdir. Yerli istehsalat bazasının genişləndirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalı, qablaşdırmanın tələb olunan səviyyədə təşkili ilə yanaşı, ixrac üçün eyni zamanda ikitərəfli və çoxtərəfli siyasi əlaqələrin qurulması, iqtisadi əməkdaşlığın formalaşdırılması, dünya bazarlarına çıxış imkanlarının araşdırılması tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, onun təbii potensialı, xammal ehtiyatı, iqtisadi vəziyyəti, nəqliyyat infrastrukturunu imkan verir ki, ölkənin ixrac potensialı yüksək səviyyədə təmin olunsun. Ölkəmizin potensial imkanlarına nəzər salsaq aydın şəkildə görmək olar ki, bir sıra hallarda bəzi sahələrin ixrac imkanlarından, xüsusi ilə kimya və metallurgiya və s. tələb olunan səviyyədə istifadə edilmir. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, həmçinin effektiv ixrac imkanlarına və digər üstünlüklərə malik olan aqrar sektorun da potensialından da tam səviyyədə istifadə olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının neftdən kənar sahədə olan ixrac imkanları ilə bu sahədə mövcud olan rəqəmlər-göstəricilər arasında kəskin fərq hələdə özünü qabarıq göstərməkdədir.

Bu istiqamətdə fəaliyyətin artırılmasına, dövlət tənzimlənməsinə, vergi güzəştlərinə, subsidiyaların verilməsinə, aşağı faizli kreditlərin verilməsinə, texnika ilə təminatın yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq bu istiqamətdə qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatılmamışdır. Lakin bununla yanaşı son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən aparılmış məqsədyönlü siyasət nəticəsində davamlı şəkildə dinamik artımın nəticələrini görə bilərik.

Qrafik 3.2017-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi

Mənbə:Dövlət Gömrük Komitəsi

Qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə etmiş dünya dövlətlərinin təcrübələrinə istinad etməklə mütləq şəkildə qeyd etmək olar ki, bu sahənin ixrac potensialının artırılması üçün, birinci növbədə, milli iqtisadiyyatın özünün diversifikasiyalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesləri yekunlaşdırılmalı, innovasiyalaşdırılma işləri sürətləndirilməlidir. Bununla yanaşı qeyri-neft sektorunun ölkənin təbii ehtiyatları və iqtisadi amilləri nəzərə alınmaqla, tədqiq edilməsi, onun potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun artım istiqamətləri,

ixrac imkanlarından istifadənin nizamlanması problemləri, beynəlxalq ticarətin strukturunun şaxələndirilməsi, ixracın, xüsusən də qeyri-neft sektorunun ixracının stimullaşdırılması, bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Qrafik 4. 2017-ci ildə ixrac olunan əsas qeyri-neftmallarının siyahısı (milyon ABŞ dolları ilə)

Qeyd: İnfogrammada 2017-ci ilin 12 ayı ərzində ixrac edilən 20 əsas məhsulla bağlı məlumat yer almışdır. Lakin həmin dövrdə bu məhsullardan əlavə, qeyri-neft sektoru üzrə yüzlərlə məhsul ixrac olunmuşdur. Mənbə-Dövlət Gömrük Komitəsi.

Ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsi, xüsusi ilə onun şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarının artırılması üçün yerli sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, investisiya təşviqlərinin aparılması, yerli və xarici investorların prosesə cəlb olunması vacib əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun Ümumi Daxili Məhsulda payının artırılması üçün bu imkanlardan geniş istifadə olunmalı, infrastruktur layihələrinin səmərəli reallaşdırılmasına diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında hazırda inkişafın yeni mərhələsinə başlayan iqtisadi islahatlar nəticəsində istehsal edilmiş qeyri-neft məhsulları dünyanın 100-dən artıq ölkəsinə ixrac olunur. [3, s.85]

Belə ki, aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə istehsal olunan məhsullar, xüsusi ilə qeyri-neft sektoruna aid olan əmtəələr yerli və xarici bazarlarda marağa səbəb olmuş, alıcıların diqqətini cəlb etmişdir.

Artıq əminliklə söyləmək olar ki, bir ildən artıq müddətdir ki “Made in Azerbaijan” adı altında istehsal və ixrac olunan məhsullar beynəlxalq bazarlarda özünə möhkəm yer tutmuş, yeni tərəfdaş ölkə və şirkətlərlə münasibətlər qurulmuşdur.

Elə buna görə də qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin vacib və əhəmiyyətli potensiala malik ixrac istiqamətli məhsullarının istehsalı və beynəlxalq bazarlara inteqrasiya olunması məsələləri dərinlən öyrənilməli, bu sahədə beynəlxalq təcrübə öyrənilməli və müsbət tərəfləri tətbiq olunmalıdır.

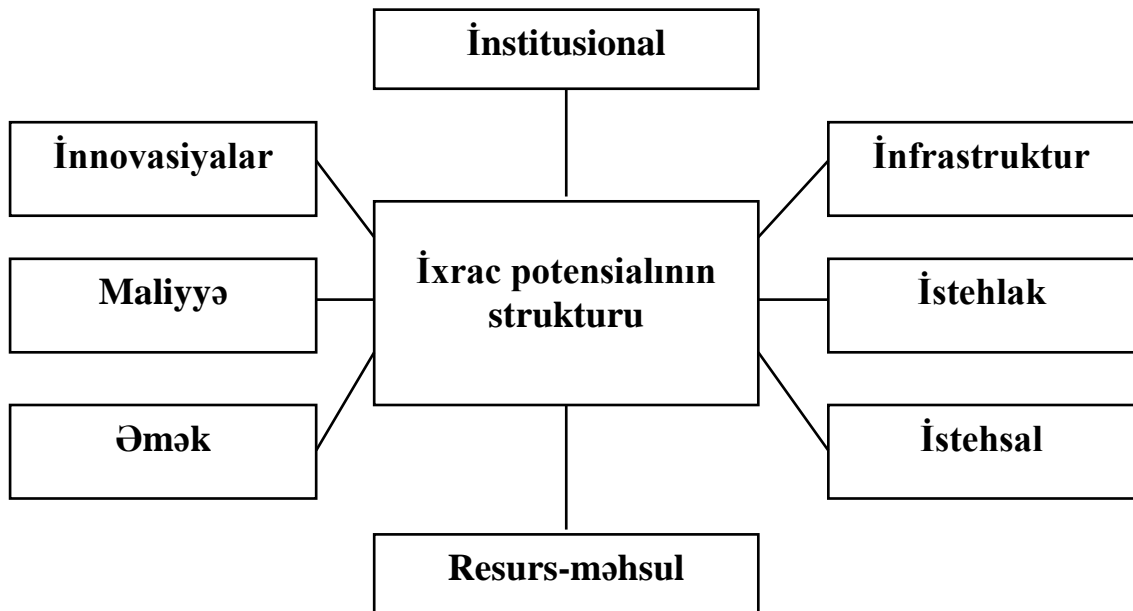
Eyni zamanda hazırda formalaşan milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, respublikanın beynəlxalq ticarət konsepsiyasının daha yüksək formada həyata keçirilməsi, məhsuldar nəticələrin əldə olunması üçün səmərəli mexanizmlər işlənilməli və həyata keçirilməlidir.

Hazırda bu məqsədlə xaricdən edilən sifarişlərin qəbulu üçün “azexport” portalı yaradılmışdır.

Bu portalın yaradılması öz növbəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, sahibkarların beynəlxalq ticarətlə bağlı üzləşdiyi çətinliklərin aradan qaldırılması.

İstehsal olunan mallara xaricdən müştərilərin cəlb olunması, yerli məhsulların xarici bazarlarda möhkəmlənməsi və s. istiqamətlərdə böyük töhfə verəcəkdir.

Eyni zamanda bu qəbildən olan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizin təkə ticarət sahəsində deyil eyni zamanda siyasi cəhətdən də strateji tərəfdaşlar qazanmasına gətirib çıxardacaqdır.

Qrafik 5.İxrac potensialı strukturu

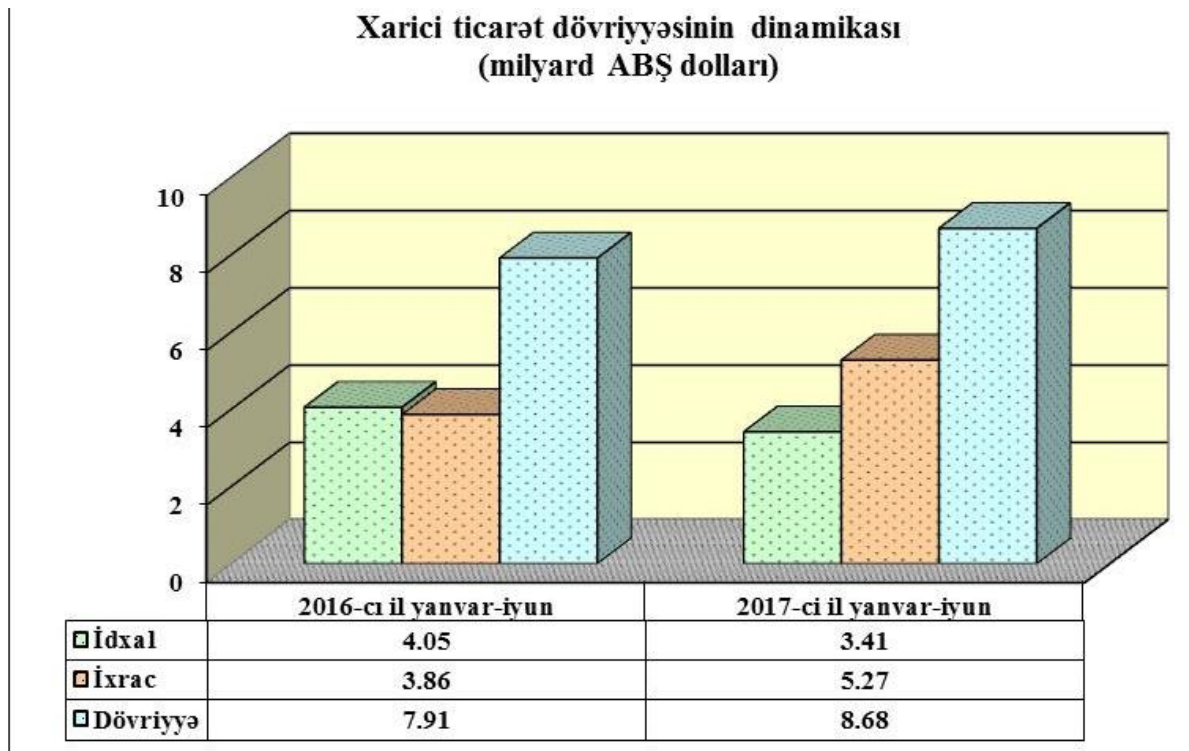
Yuxarıda qeyri-neft məhsullarının ixrac potensialının strukturu qeyd olunmuşdur. İxrac potensialının strukturunu əsasən ilkin növbədə bu sahədə institusional idarəetmə, o cümlədən ixrac məhsullarının hazırlanması və ixracına qədər olan prosesləri həyata keçirən müvafiq qurumların yaradılması təşkil edir.

Eyni zamanda bu sahədə yeni innovativ metodların yaradılması, innovasiyaların tətbiqi nəzərdə tutulur. İxrac potensialının strukturuna maliyyə və infrastruktur elementləri də daxil edilmişdir ki, bu da öz növbəsində bu sahəyə kredit, subsidiya və s. elementlərlə vəsaitlərin ayrılması və qeyri-neft sektoruna aid olan məhsulların yaradılması üçün infrastruktur bazasının yaradılmasına dəstək

verir. Xüsusi ilə emal bazalarının yaradılması və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı üçün bu vacib əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunanlarla yanaşı ixrac potensialının strukturuna qeyri-neft məhsullarının hazırlanmasında vacib əhəmiyyət daşıyan və sonuncu mərhələlər olan əmək ehtiyatlarından istifadə olunması, istehsal və istehlak prosesləri də daxil edilmişdir. Göründüyü kimi ixrac potensialı mürəkkəb struktura malikdir. Praktikada struktur elementlərin birindən istifadə edilmədikdə ondan istifadənin səviyyəsi aşağı düşür.

Aidiyyəti dövlət qurumlarının rəsmi statistik göstəricilərinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 2016-cı ildə digər ölkələrlə 17,7 milyard Amerika Birləşmiş Ştatları dolları çərçivəsində idxal ixrac əməliyyatları olmuşdur ki, ixrac 9, 1 milyard dollar təşkil etmişdir. Buradan görsənir ki, çətin maliyyə dövrünə və neftin qiymətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq qeyri-neft sektorunda əldə olunan uğurlar və yeni bazarların tapılması hesabına idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət saldonun yaranmasına nail olunmuşdur.

Qrafik 6. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi

Ölkəmizdə neftdən kənar sahələrdə iqtisadi fəaliyyətlərin artırılması cəhətdən böyük imkanlar var və bu imkanlardan effektiv şəkildə istifadə olunarsa

dövlət büdcəsinin gəlirliliyi gözləniləndən də artıq ola bilər.

Xüsusi ilə bu potensialdan səmərəli istifadə edilməsi hesabına ilkin növbədə idxaldan asılılıq ortadan qalxacaq, yeni bazarların əldə edilməsi üçün stimulyaranacaqdır.

2017-ci ili tənzimlənmə, stabilləşmə ili kimi xarakterizə etmək olar xüsusi ilə qeyri- neft sahəsində məhz bu ildə biz ölkə iqtisadiyyatının mənfi tendensiyalardan uzaqlaşaraq artım dinamikasının göstəricilərini müşahidə etdik.

Rəsmi göstəricilər ötən ildə beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında 6.2 mlrd. ABŞ dolları həcmində müsbət saldonun yaranmasını qeydə almışdır.

Hesabat dövrü ərzində yalnız neftdən kənar sahələrdə 2016-cı ilə nisbətən 24,1% artım müşahidə olunmuş, aqrar sahəyə aid olan məhsullar üzrə 28,3%, sənaye məhsulları ixracı isə 20,5% artmışdır.

2.3. Qeyri-neft sektorunda dövlətin ixrac siyasətinin əsas xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində onun ixrac potensialının səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi heç bir ölkənin milli iqtisadiyyatı daxili sərhədlər çərçivəsində formalaşib inkişaf edə və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz.

Təbii ki, hər bir ölkənin dünya bazarına bu və ya digər məhsullar çıxarması həmin ölkənin ixrac fəaliyyətindən gəlirlər əldə etməsinə əlverişli şərait yaradır. Buna görə də milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ixrac potensialının səmərəli fəaliyyəti və rəqabət qabiliyyətliliyi ilə bilavasitə bağlıdır.

İqtisadiyyatın ixrac potensialının zəngin olması dövlətin iqtisadi gücünün yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, həmin ölkələrin xarici bazarlara çıxardığı məhsullar və eyni zamanda həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən iri transmilli şirkətlər bilavasitə bütövlükdə dünya iqtisadi siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirən qurum kimi fəaliyyət göstərirlər.

Məhz həmin ölkələrdə ixrac potensialının zəngin olması, eləcə də həmin ölkələrdə iri transmilli şirkətlərin mövcud olub fəaliyyət göstərməsi bütövlükdə həmin ölkələrin dünya nəhəngi kimi çıxış etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının zəngin olması son nəticədə dövlətin iqtisadi gücünə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərsə də, ixrac potensialının reallaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi də zəruridir.

Belə ki, dövlət tərəfindən milli iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının xarici bazara çıxışı ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi, xarici bazarların öyrənilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılması iqtisadi gücün gerçəkləşməsində mühüm rol oynayır.

Bu baxımdan müstəqiliyyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının ixrac potensialının gücləndirilməsi, onun xarici bazara çıxış imkanlarının artırılması dövlətin iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edir və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əhəmiyyətli şərtlərdən sayılır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra öz iqtisadi siyasətini formalaşdırmağa başlamış, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılması, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması, məşğulluğun artırılması, ərzaq təhlükəsizliyi, yoxsulluğun artırılması prioritet istiqamətlərdən olmuşdur.

Əlbəttə müstəqilliyin ilk illərində müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən ölkənin müharibə şəraitində olması, istehsalat bazasının fəaliyyətinin dayanması, idxal-ixrac mübadiləsinin kəskin sürətdə azalması və s. səbəblərdən iqtisadi inkişafın artım tempi zəif olmuşdur.

Bu dövrlər əsasən əmtəə çatışmazlığı, infilyasiya, işsizlik, yoxsulluq həddinin yuxarı olması, infrastrukturun yenidən qurulması, yeni iqtisadi konsepsiyanın hazırlanması dövrü kimi də xarakterizə etmək olar.

Demək olar ki, respublika iqtisadi tənəzzüldən tərəqqiyə doğru dönüş 1996-cı ildən başladı. Burada xüsusi ilə 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” öz sözünü dedi. Bu müqavilə həm də Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin başlanğıcı kimi də xarakterizə oluna bilər.

Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının təməli hesab olunan neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəyə daxil olan valyuta hesabına iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsinə nail olundu.

Ölkəmizin iqtisadi gücünün artması əsasən 21-ci əsrin başlanğıcından etibarən özünü göstərməyə başladı. Bəzi iqtisadçıların ölkənin əsas iqtisadi gücünün yalnız neftdən gələn gəlirlər hesabına olduğunu qeyd etməsi qəbul edilən deyil.

Belə ki, dünya təcrübəsində mövcud olan bir neçə faktı göstərmək olar ki, həmin ölkələr neftdən gələn gəlirlərə görə Azərbaycan Respublikasını bir neçə dəfə qabaqlamasına baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatı zəif durumdadır. Burada xüsusi ilə Venesuelanı qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatın formalaşdırılması, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çərçivəsində qeyri-neft sektorunda çoxşaxəli ixrac siyasətinin həyata keçirilməsi dövlətin son illərdə həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin demək olar ki əsasını təşkil edir.[12, s.88]

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunda həyata keçirdiyi ixrac siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini və ya istiqamətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Neftdən asılılığın minimuma endirilməsi;
- Daxili istehsalın artırılması;
- Alternativ ixrac potensialının formalaşdırılması;
- Rəqabətədavamlı məhsulun hazırlanması;
- Beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun əmtəə istehsalı;
- Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;
- Aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi;
- Bu sahədə normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi;
- Xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi əməkdaşlıqların qurulması;
- Hökumətlərarası komissiyaların yaradılması;
- Biznes forumların keçirilməsi;
- Xarici ölkələrdə ticarət evlərinin yaradılması;
- “Azexport” portalının yaradılması;
- İxracı təşviq edən və stimullaşdıran, gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- Loqistika mərkəzlərinin və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- Azad iqtisadi zonaların yaradılması;
- Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər üzrə Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən davamlı olaraq tədbirlər görülür və əminliklə söyləmək olar ki, qeyri-neft sektorunun ixracı ilə əlaqədar həyata keçirilən siyasət öz bəhrəsini verməkdədir.

Belə ki, hazırda milli iqtisadiyyatımızın əsas təməl prinsiplərindən sayılan və ölkəyə 133 milyard ABŞ dolları dəyərində gəlir gətirmiş neft iqtisadi

təhlükəsizliyin təmin olunmasında əsas rol oynamaqla yanaşı qeyri-neft sektorunun da inkişafında mühüm rol oynamışdır.[12, s.90]

Bununla yanaşı hazırda ölkədə neftdən asılılığın minimuma endirilməsi siyasəti həyata keçirilir və bu istiqamətdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Əgər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan Dövlət büdcəsinə 2001-ci ildən başlayaraq transfer olunan maliyyə vəsaitlərinin dinamikasına fikir versək aydın görmək olar ki, son illərə qədər bu proses artan istiqamətdə getmişdir.

Təbii ki, bu da başa düşüləndir. Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, istehsalat sahələrinin yaradılması, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması üçün bu artım qəbul ediləndir.

Lakin hökumət tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafı və onun ixracı istiqamətində aparılan siyasət nəticəsində büdcənin gəlirlər hissəsində qeyri-neft sektorunun payının artması, ümum daxili məhsulda özəl sektorun göstəricilərinin kəskin sürətdə artması nəticəsində neft gəlirlərindən asılılığın minimuma endirilməsi istiqamətində ilkin nəticələr əldə olunmağa başladı və bu artan xətlə davam etməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Hökumətinin xarici ticarət sahəsində yürütdüyü əsas məqamlardan biri də sözsüz ki qeyri-neft ixracının dəstəklənməsi və bu məqsədlə daxili istehsalat bazasının gücləndirilməsidir.

Bu idxal-ixrac münasibətləri zamanı ixracın xeyrinə müsbət saldonun yaranmasına gətirib çıxarır. Daxili istehsalatda əmtəə məhsullarının həcmnin artması yerli təlabatın ödənilməsinə yönəldilməklə idxaldan asılılığın aradan qaldırılmasına nail olunmuşdur. Bu eyni zamanda ixrac üçün zəmin yaratmaqla ölkəyə valyuta axınının artmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı keyfiyyət standartlarına da xüsusi diqqət yetirilir, xarici bazarlarda tərəfdaş tapmaq, yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması üçün rəqabətə davamlı məhsulun ərsəyə gəlməsi üçün çoxşaxəli tədbirlər görülür.

İxrac olunacaq məhsulların beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün yeni texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilməsi, infrastrukturun müasirləşdirilməsi, peşəkar kadr hazırlığı, məhsulların təlabata uyğun qablaşdırılması və s. məsələlərə xüsusi diqqətlə yanaşılır.

Bununla yanaşı ölkədə sahibkarlığın inkişafı qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən biridir və bu istiqamətdə güzəştli kreditlərin verilməsi, əsassız yoxlamaların dayandırılması, elektron hökumətin formalaşdırılması, məhsulun dövlət tərəfindən alınması və s. sahələrdə fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Qeyri-neft sektorunda dövlətin əsas ixrac siyasətinin xüsusiyyətlərindən danışarkən dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın qurulması, hökumətlərarası iqtisadi komissiyaların yaradılması, qarşılıqlı biznes forumların keçirilməsi, xarici ölkələrdə ticarət evlərinin formalaşdırılması, azad iqtisadi zonaların yaradılması və s. qeyd etmək lazımdır.[19]

Həmçinin əsas diqqətin yönəldiyi sahələrdən biri də loqistika mərkəzlərinin yaradılması, quru, su və hava nəqliyyatının infrastrukturunun yenidən qurulmasıdır ki, Azərbaycan Respublikası son 15 ildə bu istiqamətdə irimiqyaslı işlər həyata keçirmişdir.

Ölkədə ixrac potensialının genişləndirilməsi, bu istiqamətdə həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasətin xarakteri və tipindən bilavasitə asılıdır. Bütün bunlarla yanaşı, milli iqtisadiyyatın suverenliyinin qorunub saxlanması, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsindən və milli iqtisadi inkişafın beynəlxalq bazarkonyukturunda baş verən dəyişikliklərə səmərəli reaksiya göstərməsi ilə xüsusi bağlıdır.

Bu baxımdan, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı seqmentlərinin tarazlı inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz tarazlı inkişaf şəraitində beynəlxalq bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklərə müsbət təsir göstərmək mümkün ola bilər.

Təhlillər göstərirki, dünya bazarında ayrı-ayrı məhsulların qiymətlərinin artırılması həmin məhsulları dünya bazarına çıxaran ölkələrin iqtisadi maraqlarına

bilavasitə təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində həmin ölkələrin iqtisadiyyatına, valyuta daxil olmalarının səviyyəsinə və bütövlükdə iqtisadi inkişafın artım tempinin düşməsinə səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, hazırda respublikamız dünya bazarlarına daha çox neft məhsulları ixrac edir. Son zamanlar neftin dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi təbii ki, respublikamızın iqtisadi maraqlarına ciddi şəkildə öz təsirini göstərmişdir.

Belə ki, neftin dünya bazar qiymətlərindən aşağı düşməsi son zamanlar neft fondunun vəsaitlərinin azalmasında və milli valyutanız ucuzlaşmasında öz təsirini göstərmişdir.

Respublikamızın xaricə ixrac etdiyi məhsulların tərkibində neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması, aqrar sahənin əsasında alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər, əslində istehlak bazarında baş verən dəyişikliklərin iqtisadi cəhətdən kompensasiya olunmasına yönəlmiş tədbir kimi dəyərləndirilir.

Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahədə daha çox təcrübə toplanılmışdır. Məhz həmin təcrübələrdən istifadə edilməsi xüsusi ilə transformasiya prosesini yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Neft və qaz ehtiyatlarının həcmnin artması müasir şəraitdə ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır.

Təbii ki, enerji resurslarının dünya bazarına ixracı nəticəsində hər bir ölkənin ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq onların gəlir əldə etmək imkanları da yüksəlir.

Təbii resursların ixracının artırılması hesabına istər adambaşına, istərsə də bütövlükdə makroiqtisadi baxımdan ölkədə ümumdaxili məhsulun həcmnin artırılması təmin edilə bilər ki, bu da ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, təbii resursların ixracının artırılması müqabilində düzgün iqtisadi siyasətin həyata keçirilməməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi tərəqqi qısa zaman kəsiyində iqtisadi tənəzzül ilə də müşahidə oluna bilər.

Buna görə də alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi məhz ixracın tərkibində üstün sahənin inkişaf etdirilməsi hesabına formalaşan prosesdən səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin görülməsinin labüdlüyündən ibarətdir.

Aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının mahiyyəti hazırki şəraitdə ixraca alternativ sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin məcmusunu özündə əks etdirir.[9]

Qeyd etmək lazımdır ki, alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyini konkret olaraq aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

- İxracın tərkibində inkişaf etməkdə olan sahələrin yüksək dinamik artıma malik olması;
- Milli valyutanın məzənnəsinin dayanıqlığının təmin edilməsi;
- İxracın tərkibində inkişaf etməkdə olan sahələrlə yanaşı digər sahələrin xüsusi çəkisinin olduqca aşağı olması.

Alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının obyektiv zəruriliyi, həm də qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu istiqamətdə respublikamızın formalaşmaqda olan iqtisadiyyatında mühüm iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Xarici ticarət siyasəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında əhəmiyyətli vasitələrdən olub, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərindən qorunmasına xidmət edir. Xüsusilə qloballaşma şəraitində xarici ticarətin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli vasitələrdən biri hesab olunur.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesləri daxili və xarici ticarətdə liberallaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. İqtisadi münasibətlərin

liberallaşdırılması son nəticədə daxili bazarda xarici məhsulların sərbəst hərəkətini şərtləndirir ki, bu da xüsusilə iqtisadiyyatda yeni sahələrə - alternativ ixraca əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının təşviq edilməsi və ixracın genişləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsində xaricitarət siyasətinin reallaşdırılması əhəmiyyətli vasitələrdən biri sayılır.

Xarici ticarət siyasəti xarici iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə ixrac siyasətinin tənzimlənməsi üçün aşağıdakı prioritet istiqamətlər əsas götürülməlidir:

- aqrar sahədə alternativ ixrac siyasətinin tənzimlənməsi üçün zəruri hüquqi bazanın yaradılması;
- aqrar - sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi üçün xarici investorların bu müəssisələrə aktiv şəkildə cəlb edilməsi və birgə müəssisələrin yaradılması;
- radikal iqtisadi islahatlar həyata keçirməklə aqrar-sənaye məhsullarının satışını təmin etmək;
- dünya dövlətləri və MDB çərçivəsində inteqrasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi məqsədilə ikitərəfli müqavilələrin rolunun gücləndirilməsi.

Beləliklə, aqrar sahədə məqsədli ixrac siyasətini həyata keçirməklə daxili və xarici bazarın aqrar - sənaye məhsullarına olan tələbatı təmin etmək üçün yerli əmtəə istehsalçılarında stimulyat yaratmaq olar.[18]

Beynəlxalq ticarəti məhdudlaşdıran hər hansı bir hökumət siyasəti qiymətlər vasitəsi ilə dərhal istehlakçıların vəziyyətinə təsir edir.

Müasir mərhələdə dövlətin iqtisadi siyasətində daxili və xarici iqtisadi siyasətini hər hansı bir xətt üzrə ayırmaq mümkün deyildir. Çünki ümumi iqtisadi siyasətin göstərilən iki istiqaməti- ümummilliyət pul və maliyyə siyasət bir-biri ilə paralel fəaliyyət göstərirlər.

Belə ki ümumi milli pul və maliyyə siyasəti beynəlxalq ticarət və kapital qoyuluşlarına da ciddi təsir göstərir, bu da ölkənin iqtisadi əlaqələri ilə bilavasitə bağlıdır.

Aqrar-sənaye müəssisələrində alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasında xarici ticarət siyasətinin mühüm forma və metodlarından biri kimi gömrük tarifləri əhəmiyyətli rol oynayır. Gömrük tarifləri bu və ya digər məhsulun, o cümlədən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının xarici bazara çıxışı zamanı tətbiq edilən vergi və rüsumları özündə əks etdirir.

İqtisadi praktikada xarici ticarət siyasətinin tənzimlənməsində istifadə olunan gömrük tarifləri dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasına və eyni zamanda iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərindən qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Gömrük tarifləri vasitəsi ilə ölkədən kənara çıxarılan və ölkəyə gətirilən məhsullara vergilər və rüsumlar tətbiq edilir ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli vasitə hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlət müdaxiləsinin xarakteri dəyişir, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və direktiv idarəetmə metodlarından qeyri-müstəqim tənzimləmə metodlarına keçid baş verir.

Beynəlxalq iqtisadi proseslərin idarə olunmasının əsas məqsədi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən, yerli iqtisadi fəaliyyətin yeni metodlarla inkişaf etdirilməsindən, effektiv şəkildə dünya iqtisadi sisteminə inetqrasiyadan ibarətdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, zaman-zaman iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər obyektiv zərurətə çevrilir və bu baxımdan gömrük tarifləri bütövlükdə bu sahənin və bazarların qorunmasında proteksionist siyasətin mühüm ünsürü kimi çıxış edir.

Gömrük tarifləri son nəticədə tədiyyə balansının formalaşdırılmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Gömrük tarifləri eyni zamanda gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə, istehsal proseslərinə, istehlakın və məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərir ki, bu da aqrar sahədə ixrac potensialına əlverişli zəmin

yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xüsusilə aqrar sənaye məhsullarının xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində gömrük tariflərinin stimullaşdırıcı funksiyalarından geniş şəkildə istifadə edilir.

Bu zaman həmin gömrük rüsumları kifayət qədər aşağı səviyyədə müəyyənləşdirilir və bu da kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Aqrar-sənaye məhsullarına tətbiq edilən, ümumiyyətlə, bütün məhsullara tətbiq edilən gömrük rüsumları qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərir. Təbii ki, gömrük tariflərinin dərəcələrinin yüksək olduğu şəraitdə, bu və ya digər məhsul xarici bazarda yüksək qiymət tətbiq edilir.[9, s.91]

Bunun üçün isə, ilk növbədə dövlət xarici ticarəti tənzimləməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsində və bütövlükdə, ölkənin milli kənd təsərrüfatının beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqeyinin qorunub saxlanılmasında təsir mexanizminə malik olur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, gömrük tarifləri və rüsumları, həm də bütövlükdə istehlakın səviyyəsinə təsir edə bilər. Gömrük tarifləri, xüsusilə, idxal məhsullarının qiymətlərinin məhdudlaşdırıldığı şəraitdə, əhalinin həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir ki, bu da idxal olunan məhsulların qiymətlərinin bazarda bahalaşmasına gətirib çıxarır.

Bütövlükdə, iqtisadiyyatda həyata keçirilən proteksionist siyasət ixracın səviyyəsinin genişləndirilməsinə və idxalın məhdudlaşdırılmasına təsir etmək mexanizminə malikdir.

İdxal məhsullarına gömrük tariflərinin artırılması, xüsusilə idxaldan asılı olan ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman əhali yüksək qiymətə idxal məhsulu almaq məcburiyyətində qalır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına keçid şəraitində aqrar-sənaye məhsullarının ticarətinin sərbəstləşdirilməsi, istehlakçıların daha aşağı qiymətə keyfiyyətli məhsul əldə etmək imkanlarını təmin etmiş olur.

Lakin bununla belə, bütövlükdə liberal ticarət siyasəti rəqabət qabiliyyəti

aşağı olan yeni sahələrin azad rəqabət mühitində səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanlarına da mənfi təsir göstərir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, gömrük tarifləri idxalla rəqabət aparan istehsalçılar üçün həmişə sərfəlidir. Baxmayaraq ki, bütün bunlar istehlakçıların maddi rifahına mənfi təsir göstərir, lakin gömrük rüsumları istehsalçılar üçün həmişə sərfəli xarakter daşıyır. Odur ki, bütövlükdə dövlət tərəfindən alternativ, ixrac siyasətinin optimallaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:[5, s.79]

- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə sisteminin hüquqi-normativ bazasının beynəlxalq hüquq normaları və dünya təcrübəsi, o cümlədən ÜTT-nin tələbləri baxımından təkmilləşdirilməsi;
- tədiyyə balansının tənzimlənməsi məqsədilə idxalı əvəz edən məhsul istehsalının stimullaşdırılması;
- ixrac potensialının inkişafı üçün və ixracın stimullaşdırılması məqsədilə müvafiq Dövlət Proqramının hazırlanması, qəbul olunması və həyata keçirilməsi;
- ixracın kreditləşdirilməsi və sığortalanması sisteminin yaradılması və s.

Qloballaşma prosesinin güclənməsi bütün sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində liberal prinsipin üstünlük təşkil etməsi ilə səciyyələnir. Bu baxımdan ÜTT-nin şərtləri xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının artırılması və ixrac olunan məhsul və xidmətlərin dünya bazarına çıxarılmasında həyata keçirilən idxal-ixrac siyasəti və bütövlükdə xarici siyasət ümumi rol oynayan amillərdəndir.

Qloballaşma şəraitində dünya ticarət sistemində şəffaflığın təmin edilməsi, liberallaşma proseslərinin genişləndirilməsi iqtisadi integrasiya proseslərinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının dünya

bazarına çıxarılması beynəlxalq əmək bölgüsünün iqtisadi təzahürü kimi çıxış edir.

İndiki dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ixrac imkanlarından effektiv yararlanması vacib əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir. Buna görə də ixrac imkanlarına töhvə verə biləcək sahələrin diqqətdə saxlanması, rəqabətə davamlı məhsulların yetişdirilməsi işlərinin daim prioritet kimi qəbul edilməsi zəruri hesab olunur.

Bu həm də öz növbəsində iqtisadi cəhətdən “təhlükəsizlik yastığı” rolunu oynamaqla yanaşı, ölkənin bütün sahələrdə uğurlu siyasət həyata keçirməsinə zəmin yaradır.

Əminliklə vurğulamaq lazımdır ki, hazırda reallaşdırılan effektiv iqtisadi siyasətin nəticəsində ölkəmiz region dövlətləri arasında, eyni zamanda dünya ölkələri içərisində yüksək səviyyədə inkişaf etməkdə olan dövlətlər sırasına daxil olmaqdadır.

Son bir neçə ildə davam edən və bəzi hallarda öz kəskin tendensiyaları ilə müşahidə olunan maliyyə böhranını xüsusi ilə diqqətdə saxlamaqla qeyd etmək olar ki, bu zaman kəsiyində ölkənin iqtisadi imkanlarının artması və iqtisadi şaxələndirmənin daha geniş miqyasda nəzərə çarpması aydınlıqla nəzərə çarpır.

Azərbaycan Respublikası nəinki daxili iqtisadiyyata investisiya yatırımları ilə məşğuldur, ölkəmiz artıq digər ölkələrdə də investor kimi çıxış etməyə başlamışdır.

SOCAR-ın xarici ölkələrdə reallaşdırdığı layihələrdən gəlirlərin əldə edilməsinə başlanılmaqla yanaşı, bu fəaliyyətin nəticəsində ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə zəmin yaranmışdır.

Hazırda gerçəkləşdirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində biz gələcəkdə bu fəaliyyətin səmərəli nəticələrini praktiki olaraq görə biləcəyik. Dünya iqtisadi sistemində daha az müddət çərçivəsində, amma uğurla inteqrasiya etmiş respublikamızda həyata keçirilən çevik və məqsədyönlü iqtisadi siyasətin səmərəli mexanizmlər əsasında uğurlu layihələrlə müşahidə olunması yaxın zamanlarda daha da uğurlu layihələrə imza atılacağını göstərir.

III FƏSİL

Müasir şəraitdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi yolları: problemlər və perspektivlər

3.1. Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi problemləri və onların həlli yolları

Hazırki dövrdə iqtisadi situasiyanı nəzərdən keçirdikdə ortaya çıxan nəticə göstərir ki, hər bir dövlət maksimum dərəcədə xarici münasibətlər sistemində inteqrasiya etməyə çalışır və müxtəlif miqyaslarda buna nail olmaqdadırlar.

Bu proses zamanı yəni beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya fəaliyyəti çərçivəsində zərərli təsirlərin ortadan qaldırılmasına və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilir.

Bununla əlaqədar təcrübədə daxili və beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik sistemləri fərqləndirilir. Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması zamanı dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri öndə tutulur, prioritet istiqamət kimi götürülür.

Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyi aşağıdakı göstəricilər kimi qeyd etmək olar:

- müxtəlif növdə olan əmtəə məhsullarının və xidmət növlərinin makro səviyyədə rəqabətə davamlı olmasının təmin edilməsi;
- dünya bazarında və dünya miqyasındakı istehsal həcmində ümumi daxili məhsulun xüsusi çəkisi və bu fonda yerli məhsul istehsalının dünya bazarında və dünya ixracının həcmində xüsusi çəkisi;
- digər dövlətlərlə müqayisədə insanların yaşayış səviyyəsi;
- transmilli korporasiyalarda yerli biznesin iştirakı;
- investisiya mühitinin beynəlxalq reyting qiymətləndirilməsi.

Hazırkı dövrdə daxili iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına də xüsusi əhəmiyyət verilir. Daxili iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi milli iqtisadiyyatda struktur proporsiyalarının aradan qaldırılmasını özündə əks etdirir və milli-iqtisadi sistemin dayanıqlılığını, onun daxili və xarici təhdidlərə effektiv reaksiya göstərməsini də nəzərdə tutur.

Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatında investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, eləcə də investisiyaların strukturunda ayrı-ayrı sahələrin kəskin şəkildə daxili prioritetlərə malik olması, bütövlükdə daxili iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid kimi xarakterizə edilir.

Ölkənin daxili iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi yerli istehsalın rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsinin, iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinin göstəricisidir.[25]

Ölkənin daxili və qlobal iqtisadi təhlükəsizliyini ümumiləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri ölkədə istehsal edilən məhsulun rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsidir. Rəqabət qabiliyyəti müasir şəraitdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin yetərli səviyyədə olması üçün mövcud şərtlərdən biri milli təsərrüfat kompleksinin dayanıqlılığının təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin yetərli səviyyədə olması üçün qeyri-iqtisadi metodlardan da istifadə edilir ki, bu zaman dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsi həyata keçirilir. [25]

Dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsinin əlverişli səviyyəsinə mikro və makro səviyyəli faktorları iqtisadi təhlükəsizliyin və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin də ən mühüm kriteriyalarından biri hesab edilir.

Milli təsərrüfat kompleksinin yüksək rəqabət qabiliyyətində olması iqtisadi təhlükəsizliyin yetərli səviyyədə formalaşmasını şərtləndirən ən mühüm elementlərdən biri kimi çıxış edir.

İqtisadi sferada rəqabət qabiliyyəti dedikdə iqtisadi subyektlərin özünəməxsus üstünlükləri nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, rəqabət münasibətləri bir qayda olaraq üç səviyyədə həyata keçirilir ki, bunlara da mikro

səviyyə, daha doğrusu konkret məhsul növləri, istehsal və müəssisələr miqyasında rəqabət mühiti şamil edilir.

Mezo səviyyədə rəqabət münasibətləri istehsal, sahə, kooperativ, birliklər, müəssisələr və inteqrasiyanın horizontal tipləri ilə sıx əlaqədardır. Makro səviyyədə rəqabət münasibətləri isə xalq təsərrüfatı kompleksinin və sahələr arası inteqrasiya tiplərini özündə birləşdirir.

İstər mikro, istər mezo, istərsə də makro səviyyədə rəqabət qabiliyyəti bir-birinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Rəqabət qabiliyyətinin yuxarda adı çəkilən tipləri bir-biri ilə sıx qarışıqlı əlaqəyə malikdir və bütün bunlar bu və ya digər təsərrüfat subyektinin inkişaf strategiyasında və eləcə də həyata keçirilən daxili və xarici siyasətdə əhəmiyyətli dərəcədə təzahür edir.

Hər bir ölkədə iqtisadi sistemin inkişafı istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən bilavasitə asılıdır.

Bu baxımından dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət də məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir ki, bu da istər daxili və istərsədə xarici bazarda məhsulların sürətlə reallaşdırılmasında əhəmiyyətli vasitə hesab edilir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə mikro səviyyədə, daha doğrusu şirkətlər və firmalar səviyyəsində dövlətin iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş təşəbbüsləri daha əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlərində dövlətin fəaliyyətinə təsir gücü kifayət qədər yüksəkdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iri şirkətlər, ölkənin nəinki daxili siyasətinə, hətta xarici siyasətinə də əhəmiyyətli dərəcədə müdaxilələr həyata keçirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə xarici şirkətlər əslində xarici siyasəti müəyyən edir.[12, s.94]

Makro səviyyədə rəqabət qabiliyyəti dedikdə orta və uzun müddətli planda iqtisadi artımın yüksək templərinə nail olunması başa düşülür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkədə rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas etibarını üç yanaşmadan istifadə edilir.

Onlardan birincisi xərc-qiymət yanaşması, ikincisi reyting yanaşması, üçüncüsü isə rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması hesab edilir.

İqtisadiyyatın rəqabətədavamlılığı və ya rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən xərc, qiymət yanaşması əmək məhsuldarlığı göstəricisi əsasında müəyyənləşdirilir.

Rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən xərc, qiymət yanaşması əmək haqqının xüsusi çəkisi göstəricisi ilə müəyyən olunur və bu zaman əmək haqqının səviyyəsinin əmək məhsuldarlığına nisbəti müəyyənləşdirilir.

Rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması hesab edilir. Rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması idxalın və ixracın həcmi, strukturu əsasında müəyyənləşdirilir.

Daxili əmtəə dövriyyəsinin və yerli əmtəəlik məhsulların xüsusi çəkisinin dəyişməsi də rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılmasını xarakterizə edən göstəricilərdən biri hesab edilir.

Ölkənin daxili bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəlməsi də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır.

Hər iki tendensiya nəinki ölkə iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır, eyni zamanda ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılığının qiymətləndirilməsində reyting yanaşması metodundan da istifadə edilir. Reyting yanaşması dedikdə rəqabət qabiliyyətinin faktorlarının müxtəlif qruplar üzrə reyting tərkibi əsasında ölkənin rəqabət üstünlükləri xarakterizə edilir.

Rəqabət qabiliyyətinin reyting yanaşması əsasında qiymətləndirilməsi zamanı ölkədə infrastrukturun və texnologiyaların tətbiqinin mövcud durumu da nəzərə alınır.[18, s.82]

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyəti göstəricisi daxili və xarici bazarda bir-birindən kəskin fərqlənir.

Bu adı çəkilən bazarlarda daxili və xarici mühiti formalaşdıran faktorların kifayət qədər fərqli olması ilə bağlıdır.

Belə ki, daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətli tələbin səviyyəsi, eləcə də daxili və dünya bazar qiymətləri arasındakı kəskin fərqlərin mövcudluğu, bundan əlavə həyata keçirilən xarici ticarət siyasətinin xarakteri və digər bu kimi amillər bazarlarda daxili və xarici mühiti formalaşdıran faktorlar kimi səciyyələnir və onların arasında kəskin fərqlər mövcud olur.

Məhz bu baxımdan yanaşdıqda daxili bazarda rəqabət qabiliyyəti göstəricisi, əslində xarici bazardakı rəqabət göstəricisindən fərqlənir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin mövcud durumuna təsir etmək imkanına malikdir.

Eyni zamanda xarici bazarda rəqabət şərtləri bu və ya digər təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə ekzogen faktor kimi təsir göstərir.

Daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin şərtlərindəki kifayət qədər önəmli fərqlərdən biri də ümumi daxili məhsulun həcmi və strukturu ilə bağlıdır. Bundan əlavə daxili və xarici bazarın tutumuda kifayət qədər fərqli xarakter daşıyır.

Məlum həqiqətdir ki, ABŞ-da daxili bazarın irihəcmli olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Daxili bazarın irihəcmli olması heç də həmişə milli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini tam mənası ilə şərtləndirmir.

Proseslərə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə daxili bazarda rəqabət qabiliyyəti daxili iqtisadi siyasət vasitəsilə reallaşdırılır və təmin edilir.

Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyata müdaxiləsi, o cümlədən iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin tətbiqi daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bundan əlavə, bir sıra hallarda xarici iqtisadi siyasət tədbirləri vasitəsilə daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə də gətirib çıxarır. Xarici

bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, bir qayda olaraq xarici iqtisadi siyasətin forma və metodları vasitəsilə həyata keçirilir.

Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Çünki, bir sıra hallarda qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən xırda və orta biznes qurumlarının imkanları daxilində rəqabətə davamlı istehsal prosesini qurmaq mümkün olmur.

Belə ki, sahibkarlıq qurumlarının maliyyə imkanlarının rəqabətə davamlı istehsal prosesinin qurulması ilə bağlı irihəcmli xərcləri qarşılamaq iqtidarında olmaması, digər səbəbdən isə daxili bazarın ifrat dərəcədə liberallaşdırılması xaricdən daxil olan əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkətinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Odur ki, qeyri-neft sektorunda rəqabətə qabiliyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İqtisadiyyatın və onun tərkib hissəsi kimi qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən tənzimlənmənin əsas mexanizmləri hərəkətə gətirilməlidir.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızın ÜTT-yə daxil olduğu şəraitdə dövlət tərəfindən proteksionist siyasətin həyata keçirilməsinə loyallıq mövqə sərgilənməyəcəkdir. [19]

Məhz belə bir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir və bu zaman istər ÜTT-yə və istərsə də respublikanın strateji maraqlarının optimal şəraitdə əlaqələndirilməsi ön plana çəkilməlidir.

Daxili və xarici bazarda bu və ya digər məhsulun, o cümlədən qeyri-neft məhsullarının rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi üçün ümumi sistemin yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər milli valyutaya münasibətdə həyata keçirilən siyasətlə də uzaqlaşdırılmalıdır.

Qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və eləcə də həmin məhsulların xarici bazarda möhkəmləndirilməsi məqsədilə daxili və xarici

bazarda elm tutumlu və yüksək texnologiyalı məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Xüsusilə elm tutumlu və yüksək texnologiyalı məhsulların ixracını stimullaşdırmaq məqsədilə dünya təcrübəsində qəbul edilmiş vasitələrdən və mexanizmlərdən istifadə edilməlidir.

Həmin məhsulların istehsalçılarının güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi və güzəştli vergiqoyma sistemindən istifadə edilməsinə diqqət yetirilməlidir. Həmin məhsulların istehsalı və satışı ilə bağlı zəruri dövlət təminatlarının verilməsinə də ehtiyac vardır.

Belə ki, məqsədli maliyyələşmə proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektoru məhsullarının istehsalı və xidmətlərinin göstərilməsinə yardım artırılmalıdır. Qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının və risklərinin effektiv şəkildə sığortalanması vacibdir.

Qeyri-neft sektorunda təbii-iqlim şəraitinin təsiri digər sahələrlə müqayisədə nisbətən yüksəkdir. Qeyri-neft sektorunun tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının önəmli yer tutması bu sahədə risklərin səviyyəsinin yüksək olmasını şərtləndirir.

Belə bir şəraitdə qeyri-neft sektorunda xüsusilə həssas məhsullar istehsal edildiyindən risklərin effektiv şəkildə sığortalanmasına ehtiyac vardır. Qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların xarici bazara çıxışı ilə bağlı zəruri marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Bu məqsədlə sərgilərin və yarmarkaların təşkili və xüsusilə həmin məhsulların xarici bazarda hərəkəti dəstəklənməlidir.

Dünya bazarında qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının artırılması təbii ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin aşağı salınmasını və bu baxımdan müqayisəli üstünlüklərin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Məhz belə bir şəraitdə, elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərini istehsalda tətbiq etmədən əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və həmin məhsul vahidinə çəkilən maya dəyərini aşağı salmaq mümkün deyildir. [6, s.121]

Xarici bazarlarda və prioritetlik kəsb edən məhsullara və həmin məhsulları istehsal edən sahələrə nəzərən vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi vacibdir. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisələrin dünya bazarında rəqabət aparması ilə bağlı onların stimullaşdırılması tədbirlərindən istifadə edilməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi əhəmiyyətli rola malikdir və məhsul istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində aparıcı rol oynayır.

İstehsal edilən məhsulun rəqabət davamlılığının yüksəldilməsi ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması baxımından xüsusilə mühüm əhəmiyyət, kəsb etməyə başlamışdır.

Bu baxımdan məhsulların, texnologiyaların, işçi qüvvəsinin və kapitalın sərbəst hərəkəti fonunda istehsal edilən hər bir məhsulun bu və ya digər ölkənin daxili bazarına sərbəst daxil olması özünü göstərir.

Bütün bunlar da yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini ön plana çəkir. Odur ki, hər bir dövlət istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirməyə məcburdur ki, bu da məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, məhsula çəkilən xərclərin aşağı salınmasını və bazarlarda təklif edilən məhsulların qiymətlərinin aşağı salınmasını nəzərdə tutur.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istehlakçılar üçün də əhəmiyyətli sosial səmərəyə malikdir. Belə ki, bazarda reallaşdırılan məhsulların rəqabət qabiliyyəti yüksək olduqca istehlakçı daha az vəsait sərf etməklə, daha yüksək istehlak xüsusiyyətlərinə malik olan məhsullar əldə etmək imkanına malik olacaqdır.

Keçmiş ittifaqın mövcud olduğu dövrlərdə məhsulun rəqabət qabiliyyəti problemi, demək olar ki, o qədər də önəmli xarakter daşımamışdır. Bu isə bilavasitə onunla bağlı olmuşdur ki, keçmiş ittifaqda məhsul istehsalının davamlı olaraq dövlət büdcəsindən dotasiyalaşdırılması prosesi həyata keçirilirdi.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı kəmiyyət faktoru önəmlilik təşkil edirdi və bu baxımdan məhsulun kəmiyyətinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi məhsulun keyfiyyətini və rəqabətə davamlılığını aşağı salırdı.

Elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət qabiliyyətinin daşıyıcısı, əslində rəqabət üstünlükləri hesab edilir. Bu baxımdan təbii ki, rəqabət qabiliyyətinin müxtəlif subyektləri də mövcuddur. Rəqabət qabiliyyətinin subyektləri müxtəlif xarakter daşıyır.

Rəqabət qabiliyyətinin subyektlərinə məhsul növlərini, bu və ya digər məhsulu istehsal edən müəssisə və firmaları, sahə və konqlomerat birliklərini, dünya təsərrüfat əlaqələrinin bərabər hüquqlu üzvü kimi çıxış edən ayrı-ayrı ölkələri və ölkələr birliyini aid etmək olar.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, rəqabət qabiliyyəti tək-cə bazarın tələbatına uyğun olan məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı deyil. Doğrudur, bu proses konyunktur dalğalanmalarına effektiv reaksiya göstərilməsini nəzərdə tutur.

Lakin bununla yanaşı rəqabət mübarizəsinə aktiv şəkildə təsir göstərilməsi, eləcə də bazar mövqelərinin ələ keçirilməsi, həmin mövqelərin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi bu və ya digər ölkədə fəaliyyət təsərrüfat subyektlərinin rəqabətə davamlılığını şərtləndirən ən mühüm faktorlardan birinə çevrilir.

Bir sıra hallarda məhsulun rəqabət qabiliyyətini istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə eyniləşdirməyə cəhd edirlər. Rəqabət qabiliyyəti iqtisadi səmərəliliklə müqayisədə daha geniş anlayışdır.

Rəqabət qabiliyyətinin tərkibinə iqtisadi kateqoriya kimi istehsalın iqtisadi səmərəliyi də daxildir. Təhlil göstərir ki, rəqabət qabiliyyəti anlayışı ilə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi anlayışı arasında, əslində iki prinsipal fərq mövcuddur. Bunlardan birincisi, rəqabət qabiliyyəti və iqtisadi səmərəliliyin bir-birindən mahiyyət etibarilə fərqlənməsidir.

Belə ki, iqtisadi səmərəlilik nəticənin xərclərə olan nisbəti kimi xarakterizə edilir və resurslardan iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadə imkanlarının təmin

edilməsini nəzərdə tutur. Rəqabət qabiliyyəti potensial olub, rəqabət mübarizəsində bu və ya digər imkanın reallaşdırılmasıdır.

Ola bilsin ki, bu və ya digər şəkildə adı çəkilən imkanlar reallaşdırılmaq iqtidarında olmasın. İkincisi isə, rəqabət qabiliyyəti heç bir halda mütləq xarakter daşımır, daha doğrusu respublikanın potensialını mütləq şəkildə xarakterizə etmir, rəqabət aparan bazar subyektlərinə nisbətən daha çox nisbi anlam kəsb edir.

İstər dünya bazarında və istərsə də daxili bazarda bu və ya digər məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün qeyri-xoşməramlı rəqabət imkanlarının aradan qaldırılması vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün isə qanunvericilik aktlarının çevik şəkildə icra mexanizmlərinin olması vacibdir.

Rəqabət qabiliyyəti iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının tərkibinə daxil edilir. Odur ki, ayrı-ayrı məhsulların, ayrı-ayrı firmaların və ölkələrin dünya bazarında çevik şəkildə rəqabət aparması onların bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi deməkdir ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir imkanına malikdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsilə bağlı dövlət strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı istehsal edilən məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş qanunvericilik aktlarının və onların çevik icra mexanizminin formalaşması da ön plana çəkilir.

Məhsulun iqtisadi səmərəliliyi ilə məhsulun rəqabət qabiliyyəti arasındakı fərqlər özünü büruzə verir və bu tendensiya xüsusilə qeyri-neft sektorunda aşkar şəkildə müşahidə edilə bilər.

Bir sıra hallarda yüksək dərəcədə səmərəli xarakter daşıyan istehsal, ticarət, maliyyə və sığorta fəaliyyəti heç də rəqabət qabiliyyətli ola bilmir.

Başqa sözlə, adı çəkilən sahələrdə istehsal edilən məhsul xarici rəqabətdən qoruna bilmir və bu da ona gətirib çıxarır ki, bu sahədə yüksək xarakter daşıyan məhsullar, heç də rəqabət qabiliyyətli olmur.

Bu isə onunla bağlıdır ki, istehsal iqtisadi cəhətdən səmərəli xarakter daşısa da, rəqabət üstünlüklərinə malik olmur. Mövcud tendensiyalar rəqabət aparan təsərrüfat subyektinin bazarı ələ keçirməsinə gətirib çıxarır.

İstehsalı iqtisadi cəhətdən səmərəli başa çatdırmayan təsərrüfat subyekti xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinə tab gətirə bilmədiyindən istehsal edilən məhsullar rəqabət üstünlüklərinə malik ola bilmir.

Belə bir şəraitdə dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilməli və daxili bazarın qorunması yönündə tədbirlər istehsalın stimullaşdırılması ilə də tamamlanmalıdır. Qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyəti anlayışını aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar.

$$Rəqabət\ qabiliyyəti = Səmərəlilik + Təhlükəsizlik$$

Müasir şəraitdə hər bir ölkə istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətini yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bütün bunlar həm azad rəqabət mühitinin mövcudluğundan irəli gəlir və həm də qloballaşma prosesinin təsir dairəsinin daha da genişlənməsi ilə sıx əlaqədardır.

Bu baxımdan müasir şəraitdə rəqabət qabiliyyəti prosesi bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəyə malik olub üç sistemin formalaşdırılmasını özündə əks etdirir. Bunlardan birincisi, mikro səviyyən hesab olunur və bu səviyyədə məhsul və xidmətlərin rəqabətə davamlılığı ön plana çəkilir.

İkinci meqosəviyyə: Bu səviyyə ayrı-ayrı müəssisələr, firmalar, kooperativ birliklərdən, sahələr və sahə komplekslərini fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır.

Daha doğrusu, ayrı-ayrı sahələrdə və konkret olaraq ayrı-ayrı müəssisələrdə rəqabətdavamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsi həmin sahənin iqtisadi üstünlüklərini özündə əks etdirir və bu sahədə iqtisadi yüksəlişin sürətinin artmasına səbəb olur.

Üçüncü isə makrosəviyyə hesab edilir. Makrosəviyyə ayrı-ayrı ölkənin milli təsərrüfat sistemini özündə əks etdirir. Daha doğrusu, ayrı-ayrı məhsulların və eləcə də sahələrin rəqabət qabiliyyətli olması ölkənin makroiqtisadiyyatının üstünlüklərini şərtləndirir və bu da ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi deməkdir.

Qlobalaşma prosesinin dərinləşməsi rəqabət qabiliyyətinin bir sıra hallarda hiper makrosəviyyənin tamamlanmasına gətirib çıxarır.

Hiper makrosəviyyə ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində deyil, rəqabət mübarizəsinin, bütövlükdə ölkə birlikləri səviyyəsində reallaşdırılmasının nəzərdə tutur.

Bu razılaşıdırılmış iqtisadi siyasət çərçivəsində bu və ya digər ölkənin məhsullarının konkret olaraq ayrı-ayrı bazarlarda reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan hiper makrosəviyyədə rəqabət üstünlükləri formalaşır.

Bu prosesə əyani misal olaraq Avropa Birliyi ölkələrində istehsal edilən məhsulların dünya bazarına çıxarılmasını şamil etmək olar. Bu baxımdan Avropa Birliyi ölkələrində istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi hiper makrosəviyyədə rəqabət üstünlüklərini şərtləyir.[12, s.98]

Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların rəqabətdavamlılığın digər sahələrdə istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı müəyyən fərqlər mövcuddur.

Qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyəti milli, sosial-mədəni və tarixi bazaya əsasən formalaşır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun mühüm tərkib elementlərindən olan sənətkarlıq sahəsi, əslində hər bir ölkənin etnik-milli xüsusiyyətlərində, sosial-mədəni və tarixi proseslərdən irəli gəlir.

Burada sosial-mədəni fundamentlər milli təsərrüfatın strukturunun formalaşmasına gətirib çıxarır, ölkə əhalisinin adət-ənənələrindən və vərdişlərindən bəhrələnir.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı ölkənin ayrı-ayrı regionlarının ixtisaslaşması prosesi də milli, sosial-mədəni və tarixi xüsusiyyətlər baxımından məhsul və xidmətin rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ölkəmizin regionlarının özünəməxsus ixtisaslaşma və adət-ənənə baxımından fərqli cəhətləri mövcuddur.

Məsələn, bunun nəticəsidir ki, Lənkəran iqtisadi rayonunda, Şirvan iqtisadi rayonunda, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda xalça istehsalının özünəməxsus tarixi

xüsusiyyətləri və milli adət-ənənələri baxımından fərqləri mövcuddur. Bütün bunları digər sənətkarlıq sahələrinə də aid etmək mümkündür.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, rəqabət qabiliyyətinin artımı rəqabət mübarizəsində bu və ya digər təsərrüfat subyektinin müvəffəqiyyət əldə etməsinə, bu isə daxili və xarici bazarda inhisarçılığın yaranmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə inhisarçılıq tendensiyaları rəqabətin məhdudlaşmasına səbəb olmaqla yanaşı rəqabət üstünlüklərini inkişafında bu və ya digər təsərrüfat subyektinin marağının və stimulumun aşağı düşməsinə səbəb olur.

Təbii ki, bütün ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə və eləcə də ayrı-ayrı ölkələrə şamil edilə bilər. Öz növbəsində bu tip hadisələr bu tip inkişaf iqtisadiyyatın deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Bazar münasibətləri şəraitində inhisarçılıqlar rəqabət arasındakı ziddiyyətlər təsərrüfat subyektinin iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə dövlət tənzimlənməsini aktivləşdirilməsi məhz obyektiv zərurətdən irəli gəlir.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilməsinə və rəqabət mühitinin qorunub saxlanmasına xidmət etməlidir.

Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələrdən də azad rəqabət mühitinin qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər qeyri-bazar tənzimlənmə vasitəsi ilə reallaşdırılır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məhsulun keyfiyyətinin artmasına və məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Rəqabətə davamlı istehsal digər digər rəqabət aparıcı məhsulların üzərində iqtisadi üstünlükləri nəzərdə tutur.

Belə bir situasiya xüsusilə qeyri-neft sektorunda özünü kəskin şəkildə büruzə verir. Qeyri-neft sektoru müəssisələrini istər daxili bazarda istərsə də xarici bazarda rəqabət üstünlüklərinin qorunub saxlanılması istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı onların daxili və xarici bazar çəkiclərinin artmasına səbəb olur.[9, s.64]

Qeyri-neft sektorunun tərkibinə daxil olan sahələrin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, eləcə də istehsalın ixtisaslaşması və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin effektiv şəkildə aparılması rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli vasitə ola bilər.

Bütün bunlar kənd təsərrüfatı və emal sənayesi üçün də daha çox önəmli sayılır. Beləki qloballaşma şəraitində ölkənin daxili bazarına xarici kanalların təsirini neytrallaşdırmaq məqsədilə istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ön plana çəkilməlidir.

3.2. Qeyri-neft sektorunda ixracın və xarici investisiyaların stimullaşdırılması ixrac potensialının inkişafı probleminin əsas həlli istiqamətləri kimi

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dinamik və sürətli inkişafı ölkəmizin dünya iqtisadi sisteminə uğurla inteqrasiya etməsi üçün səmərəli mühit yaratmışdır.

Hazırda əminliklə söyləmək olar ki Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan beynəlxalq investorların yüksək diqqətini iqtisadi sahədə həyata keçirilən reformlar sayəsində özünə edə bilmişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatına 230 milyard Amerika Birləşmiş dolları dəyərində investisiya yatırımları edilmişdir ki, bunun da əhəmiyyətli hissəsi, demək olar ki, 50 faizi məhz xarici investisiyaların payına düşür.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, əgər biz ilk illərdə investisiyaların demək olar ki neft sahəsinə yönəldiyini müşahidə edirdiksə, illər keçdikcə bu yatırımların istiqaməti qeyri-neft sektoru səmtində dəyişməyə başlamışdır.

İnvestiyaların ölkə iqtisadiyyatına yatırılması ilə yanaşı, bu sahədə düzgün iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, iqtisadi şaxələndirmənin təmin edilməsi, sağlam rəqabət mühitin yaradılması hesabına ölkənin ixrac imkanları artmışdır.

İllər keçdikcə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların həcmi artmaqla yanaşı, eyni zamanda onların çeşidlərinin də sayı artmış, rəqabət yönümlü istehsal mallarının xaricə çıxardılması məsələləri prioritetlik daşmışdır.

Demək olar ki, Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə, xüsusi ilə iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vurmuş və qlobal çağırışlara uyğun olaraq inteqrasiya proseslərinin güclənməsi fonunda şaxələndirilmiş, rəqabət qabiliyyətliyə malik olan, səmərəli və məhsuldar sistemin formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Bu zaman biznes və investisiya mühitin yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi, özəl sahəyə diqqətin artırılması, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, dünya iqtisadi sistemləri ilə səmərəli əməkdaşlıq

mexanizmlərinin yaradılması, insan kapitalının formalaşdırılması, xarici investisiyaların təşviqi və s. sahələr diqqətə alınır.

Beynəlxalq investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi və idxal-ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsi hazırda prioritet istiqamətlərdən hesab olunur.

Hazırda ölkəmizdə xarici investisiyaya malik sahibkarların sayı 2003-cü ilə nisbətən 2 dəfədən çox artmışdır.

Ölkəyə beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi və ixracın təşviqi üçün ilkin növbədə əlverişli biznes və investisiya mühiti yaradılmalı, aidiyyəti normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilməli, təkmilləşdirilmiş institusional struktur olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun imkanlarının artırılması istiqamətlərinə əsasən xarici investiyaların artmasının stimullaşdırılması, qeyri-neft ixracının həcmnin çoxaldılması və ənənəvi bazarlardan yeni bazarlara çıxış imkanlarının təmin edilməsindən ibarətdir.

Bununla əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir:

- Biznes və investisiya mühitinin davamlı şəkildə miqyasının artırılması;
- İntestisiyaların ölkəyə daxil olmasının artırılması məqsədilə əsas istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın neftdən kənar sahələrinə yüksək əlavə dəyəri olan investisiyaların həcmnin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənilməsi və tətbiq olunması;
- Sahəvi klasterlərin yaradılması;
- Xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Məhsul ixrac edən şəxslərə dövlət dəstəyinin artırılması üçün səmərəli mexanizmlərin yaradılması.

Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılmasına yönəlmiş innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının inkişafı, habelə sahəvi klasterlərin yaradılması üçün münbit şəraitin yaradılması, eləcə də istehsalın təşkili və

inkişafına xarici investisiyaların yatırılmasının stimullaşdırılması məqsədi ilə prioritet sektorlar üzrə ixtisaslaşmış sənaye parklarının, texnoparkların, biznes inkubatorların, turizm və rekreasiya zonalarının və digər strukturların yaradılması və inkişaf etdirilməsinin dəstəklənməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafında müxtəlif problemlər mövcuddur ki, bu problemlərin həlli istər daxili, istərsədə xarici bazarda rəqabətə davamlı əmtəə kütləsinin formalaşdırılmasına şərait yarada bilər.

Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində investisiyaların rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

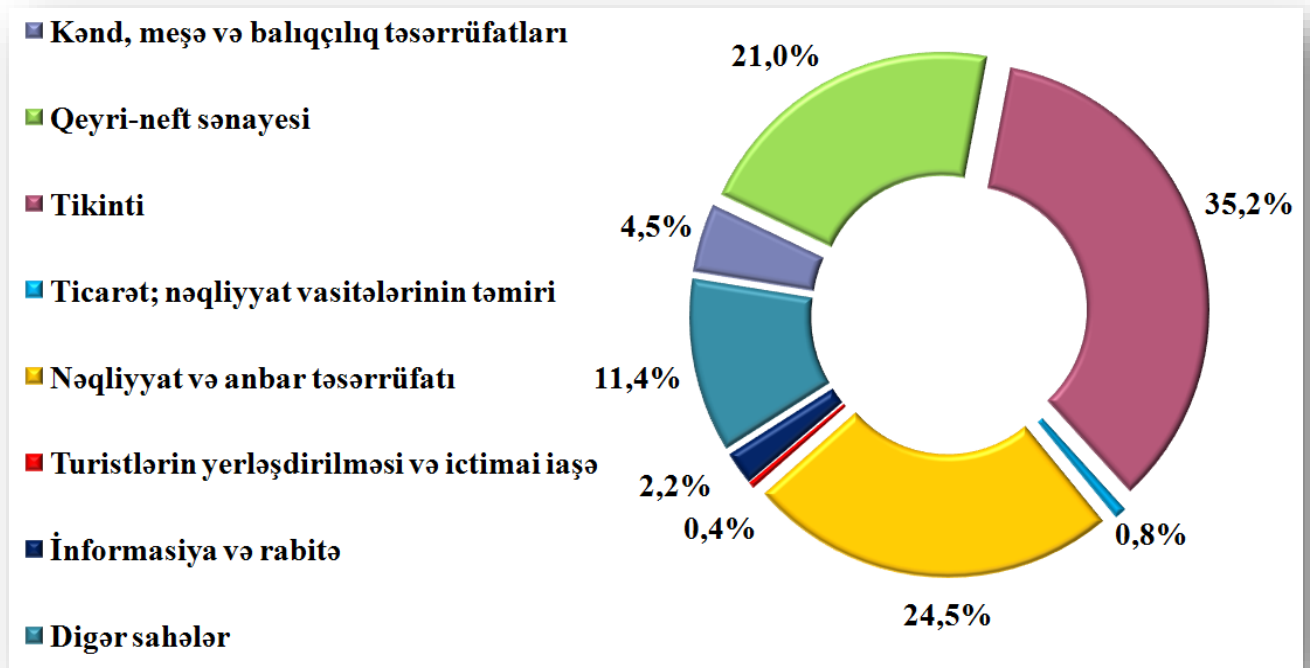
İnvestisiya kütləsi, əsas etibarlı ilə bazarlarda əmtəə kütləsinin həcmi artırılmasının xidmət etməklə, istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə də əlverişli şərait yarada bilər.

Bundan əlavə istehsalın intensivləşdirilməsi, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin davamlı olaraq istehsalda tətbiqi istehsalın innovasiyalaşdırılması istiqamətində nəzərə çarpacaq müvəffəqiyyətlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarır.

Buna görə də neft sahəsindən kənar istiqamətlərdə mövcud olan istehsalat müəssisələrinə investisiya yatırımları üçün ölkə tərəfindən dəstəyin göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı dövlətin köməyi ilə maliyyə proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi hazırkı dövrdə sözügedən sahənin artım tendensiyasına öz müsbət təsirini göstərmiş olacaqdır.

Qrafik 7. Əsas kapitalla yönləndirilmiş investisiyaların strukturu

Bu və ya digər aspektdən yanaşdıqda investisiya qoyuluşları həm də təsərrüfat fəaliyyətinə yığılmış kapital hesabına qoyulan vəsaitdir. Bütün bunlar müəssisələrin istehsal güclərinin artırılmasına istiqamətlənir və istehsal güclərinin artırılması hesabına məhsul istehsalının həcmnin artırılması təmin edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, investisiya qoyuluşlarını şərtləndirən başlıca amillərdən biri də dəyərin saxlanması və artırılması məqsədilə investisiyaların bu və ya digər sahələrə yönəldilməsidir ki, bu da investisiya prosesinin əslində pul kütləsinin inflyasiyadan qorunmasının başlıca vasitəsi kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarır.

Müasir şəraitdə xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsi xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu sahədə kapital resurslarına olan tələbatın ödənilməsinin və eləcə də kapital qıtlığının aradan qaldırılmasının başlıca vasitəsi kimi çıxış edir.

Bu baxımdan respublikamızın qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların qoyuluşu dövlət dəstəyi ilə həyata keçirilməli və dövlətin stimullaşdırıcı mexanizmlərinin hərəkətə gətirilməsi vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. [19]

İnvestisiya proseslərini iqtisadi resurs kimi xarakterizə etmək mümkündür. İqtisadi resurslar sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Belə ki, investisiya proseslərinin reallaşdırılması nəticəsində son istehlakın həcmnin artırılması da təmin edilir. İnvestisiya qoyuluşları hesabına daxili bazarda əmtəə kütləsinin həcmnin artırılması təmin edilir ki, bu da əmtəə dövriyyəsinin sürətləndirilməsi hesabına son istehlakın yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Müasir şəraitdə investisiya qoyuluşları, əslində elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalatda tətbiq edilməsi hesabına müasir texnologiyaların tətbiqi və istifadə edilməsi nəzərdə tutur.

Müasir texnologiyaların tətbiqi və istifadə edilməsi istehsalın intensivləşdirilməsinin başlıca şərtlərindən biri hesab edilir. Ölkə iqtisadiyyatına mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və eləcə də iqtisadiyyatda xarici şirkətlərin yaradılması istehsal edilən rəqabətə davamlı məhsulların xarici bazara çıxarılmasını təmin edir ki, bu da ixracın həcmnin artırılmasına əlverişli şərait yaradır. İqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artırılması, əslində hər bir təsərrüfat subyekti üçün mənfəətin həcmi yüksəldir.

Bu isə yeni kapital qoyuluşları, yeni istehsal avadanlıqlarının alınması, yeni istehsal sahələrinin yaradılması deməkdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının cəlbedici sahələrə yönəldilməsi əldə edilən gəlirin artırılmasına təminat verir. Bu baxımdan daha çox investisiya qoyuluşlarının ticarət sektoruna kommersiya qoyuluşlarına yönəldilməsi hesabına sürətli əmtəə dövriyyəsi həyata keçirilir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının istehsal və xidmət sahələrinə yönəldilməsi hesabına əlavə əmtəə kütləsinin əldə edilməsi təmin edilir ki, bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın həcmnin genişləndirilməsinə stimül yaradır. İnvestisiya qoyuluşları məqsədli bank vəsaitləri, eləcə də səhmlər və digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar və digər əmlak hesabına yatırılan kapital qoyuluşları, pul vəsaitləri deməkdir.

Bütün hallarda investisiyaların stimullaşdırılmasında investorların strateji məqsədlərinin təmin edilməsi əsas amillərdən biri hesab edilir. Bu məqsədlərə mənfəətin həcmnin artırılması və gözlənilən gəlirin inflyasiya proseslərindən qorunması şamil edilir.

Qeyri-maddi aktivlərə yönəldilən investisiyalar isə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan istifadə sahəsinə yönəldilən investisiyaları, eləcə də müəllif hüquqlarının qorunmasını, əmtəə nişanlarının tətbiqini və digər bu kimi halları özündə əks etdirir.

Bundan əlavə patentlərin və lisenziyaların əldə edilməsi də qeyri-maddi aktivlərə yönəldilən investisiyaların mühüm tərkib hissəsi kimi səciyyələnir. İntellektual xarakterli investisiyalar isə innovasiyaların tətbiqinin uğurla reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu baxımdan patentlərin əldə edilməsi, nou-hauların və digər elmi-tədqiqatların uğurla reallaşdırılmasına yönəldilən investisiyalar, bütövlükdə iqtisadiyyata irihəcmli investisiya qoyuluşlarının inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm mənbəyini təşkil edir.

Qeyri-neft sektoru müəssisələri içərisində yüngül sənaye müəssisələri əhəmiyyətli rola malikdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən yüngül sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Bunun da nəticəsidir ki, respublika əhalisinin istifadə etdiyi gündəlik tələbat məhsullarının xeyli hissəsi xaricdən idxal edilir. Xüsusilə paltar və geyim əşyalarının xaricdən gətirilməsi, məhz yüngül sənaye və giriş fabriklərinin fəaliyyət göstərməməsinin nəticəsidir.

Həmin müəssisələrdə fondların fiziki və kimyəvi cəhətdən köhnəlməsi və yeni istehsal fondlarının yaradılmaması, bütövlükdə istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin aşağı olmasına və eləcə də zövqdən kənar olmasına gətirib çıxarır. Respublikamızın daxili bazarı xaricdən gətirilən məhsullar hesabına doldurulur.

Bu proses eyni zamanda, ölkədən valyutanın xaricə çıxmasına da səbəb olur və bu da kifayət qədər təhlükəli tendensiya kimi xarakterizə edilməlidir. Xaricdən

gətirilən məhsulların reallaşdırılması nəticəsində əhalinin əlində olan vəsait xaricə axmağa məcbur olur.

Eyni zamanda pambıq sənayesi müəssisələrinin daxili xammalının reallaşdırılmasında da problemlər yaranır. Bu problemlərin yaranması məhz respublikamızın həmin məhsulların istehsal prosesini sona çatdıran və onu son məhsula çevirən müəssisələrin fəaliyyət göstərməməsi ilə sıx əlaqədardır.[18]

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiyaların yönəldilməsi investisiya siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilməlidir.

Məlum olduğu kimi investisiya siyasəti bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir və səmərəli investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsinə xidmət edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sektorunun investisiyalaşdırılmasında, dövlətin investisiya siyasəti xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu, bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin də ən mühüm vasitələrindən biri hesab edilir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının investisiyalaşdırılmasına yönəldilmiş investisiya siyasəti investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir, büdcə investisiyalarından istifadənin təmin edilməsinə və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının investisiyalaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu baxımdan investisiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi investisiya risklərinin aşağı salınmasına istiqamətlənir.

Korporativ qiymətli kağızlar bazarının canlandırılması da, bütövlükdə adı çəkilən sahəyə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə və onun dinamikasının yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək imkanına malikdir

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın regionları bilavasitə qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə ixtisaslaşmışdır və bu baxımdan kifayət qədər təbii-iqtisadi baza da mövcuddur.

Lakin təhlil göstərir ki, regionlarda ipoteka bazarının formalaşdırılmaması, daha doğrusu sərəncamında olan torpaq sahələrinin və eləcə də tikilinin girov qoyulması şərtilə əmtəə istehsalçılarının kredit alma imkanlarının məhdud olması, bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində və bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının mənbələrinin artırılmasında məhdudiyyətlər doğurur.

3.3. Şimal-Cənub, Şərq-Qərb transregional layihələrinin Azərbaycanın qeyri-neft ixrac potensialının güclənməsinə təsiri perspektivləri

Ötən əsrin sonuncu onilliyində dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin gərginliyi fonunda, xüsusən Sovet imperiyasının dağıldığı dövrdə yeni iqtisadi mənzərə yaranmağa başladı.

Belə ki, dünyanın ictimai xəritəsində köklü dəyişikliklər baş verdi və müstəqil dövlətlər yarandı. Bu özü-özlüyündə keçid dövrü ilə əlaqədar dağıdılmış infrastruktur, güclü inflyasiya, iqtisadiyyatın zəifləməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, daxili istehsalatın azalması, idxal-ixrac əməliyyatlarının kəskin sürətdə azalması ilə xarakterizə olunmağa başladı.

Bununla yanaşı bu proses yeni iqtisadi əlaqələrin yaranması, iqtisadiyyatın formalaşmasında yeni yanaşmaların tətbiqi, xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması məsələlərinin həllini zəruri etdi.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra öz milli iqtisadiyyatının formalaşmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına böyük diqqət ayırmışdır.

Bu çərçivədə xarici iqtisadi əlaqələrin güclənməsi, transmilli layihələrin həyata keçirilməsi, neft strategiyasının uğurla icra edilməsi, yeni tərəfdaşların qazanılması və beynəlxalq bazaralara çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər mahiyyət etibarını ilə bazar iqtisadiyyatına keçid və ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi münasibətlərə inteqrasiyası olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə sosial-iqtisadi şəraitin ağır olması, müharibə vəziyyətinin davam etməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin aşağı səviyyədə olması, istər neft sektorunun, istər qeyri-neft sənayesinin və istərsə də qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsinin aşağı olması sözsüz ki, transmilli layihələrin, o cümlədən regional və qlobal layihələrin həyata keçirilməsinə maneə yaradan səbəblərdən olmuşdur.[26]

Lakin buna baxmayaraq qısa bir müddət ərzində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı və dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunması sahəsində böyük uğurlar əldə olunmuş, ölkəmiz dünyada tanınmağa, yeni tərəfdaşlar qazanmağa başlamış, dünyada söz sahibinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən qlobal səviyyədə həyata keçirilən iqtisadi transregional layihələr çərçivəsində Qara dəniz ölkələri ilə mühüm əməkdaşlıq qurulmuş və bu istiqamətdə müxtəli irimiqyaslı işlər həyata keçirilməkdədir.

Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrimdə mühüm yer tutan neft strategiyası fonunda Azərbaycanın üç iri neft boru kəmərinin ikisi vasitəsilə neftimiz Qara dəniz limanlarına daşınılır. [4, s.110]

Transmilli layihələrin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası xüsusilə regional səviyyədə qonşu ölkələrlə daha sıx əməkdaşlıq formatlarından istifadə edir.

Türkiyə Respublikası ilə yanaşı ən yaxın müttəfiqimiz və qonşumuz olan Gürcüstan regionda ölkəmizin ən münasib əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərdən biridir. Keçmiş Sovet imperiyası süquta uğradıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında və Gürcüstanda daxildə baş verən proseslər, daxili və xarici yavaşmaların eyniliyi, ümumi milli maraqların toqquşması və digər məsələlər, o cümlədən qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsi bu iki ölkənin yaxın olmasına zəmin yaratmışdır.

Gürcüstanla əməkdaşlıq həm də transregional layihələrin həyata keçirilməsinə, ilk qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin yaradılmasına, Türkiyə ilə iqtisadi münasibətlərin qurulmasına münbit şərait yaratmaqla yanaşı, bu ölkədə yaşayan etnik azərbaycanlılarında münasibətlərin qurulmasında rol oynamasını qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası və Gürcüstan vasitəsi ilə öz zəngin neft ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara çıxarması, Avropa ilə Asiyanın birləşdirilməsi məqsədilə tarixi ipək yolunun bərpası, müştərək transiqtisadi layihələrin reallaşdırılması üçün bu iki ölkə ilə əməkdaşlığın vacibliyini bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası və Gürcüstanla strateji əməkdaşlığı rəsmiləşdirən əsas hadisələrdən biri də 2002-ci ildə imzalanmış “Trabzon razılaşması” olmuşdur.

Bu razılaşma qeyd edilən Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan regionunun iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, xüsusi il keçmiş postsovet respublikaları sayılan Azərbaycan və Gürcüstan üçün müstəqilliyin qorunub saxlanılmasını təmin etmək, qeyri-qanuni pulların yuyulması, neft-qaz borularına nəzarətin birgə aparılmasına qədər kifayət qədər çoxtərəfli spektri özünə daxil edir.

Bütün istiqamətlərdə, xüsusi ilə iqtisadi sahədə sıx əməkdaşlıq edən bu üç ölkə beynəlxalq səviyyədə də birlikdə layihələr həyata keçirir. Sərnişin və yük daşıma sahəsində üç ölkənin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasına şərait yaradacaq Bakı – Tbilisi – Qars dəmiryolu, Azərbaycan qazının dünya bazarına çıxarılması və Türkiyənin enerji ehtiyatının böyük qismini ödəcəyək TANAP layihəsində birgə əməkdaşlıq öz töhfələrini verməyə başlamışdır.

Ölkəmizin Türkiyə və Gürcüstanla əlaqəsinin gücləndirilməsinin zəruriliyi bir sıra maraqlardan doğur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının dünya bazarlarına çıxış imkanlarının ən münasib formatı məhz bu ölkələrlə olan əlaqələrindən asılıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rol oynaya biləcək transregional layihələr sırasında Trans-Adriatik (TAP) və Trans-Anadolu (TANAP) qaz kəməri layihələri dayanır.

TANAP və TAP layihələri sayəsində Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolu həmçinin Azərbaycanın bir çox Avropa ölkələrinə çıxış imkanlarını getdikcə artıracaqdır.

Layihə çərçivəsində həyata keçirilən investisiya proqramı ölkəmizə sərmayə axınını təmin edə bilər. Həmçinin Azərbaycan Şərqi və Qərbi arasında olan bir körpü kimi də gözləntiləri çox ola bilər. Azərbaycan Cənubi Qafqaz koridorunda iştirak edir və bu koridorda xüsusi ilə Çinin marağı vardır.

Əgər TRASEKA proqramı həyata keçirilsə, o Azərbaycandan gəlib keçir və Azərbaycandan gəlib yük daşımalarını həyata keçirən Çin öz məsrəflərini 2 dəfə azaldır. Bu Çin üçün xeyirdir. Eyni zamanda Qərbi ölkələrinin Çin ilə əməkdaşlığı yenə Azərbaycandan gəlib keçir.

Belə olan halda Azərbaycanın dövlət yükdaşımalarından aldığı tranzit pulu indiki Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulundan çox ola bilər.

Enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması, tarixi beynəlxalq ipək yolunun bərpası və bu zəmində Avropayla Asiyanın birləşdirilməsi, həmçinin ümumi təhlükəsizliyin qarşılıqlı zəmanəti üzrə birgə transregional layihələrdə iştirak bu münasibətlərin vacibliyini bir daha sübut edir.

Eyni zamanda reallaşdırılmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəməri kimi global enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri bu üç ölkəni daimi sıx əməkdaşlıq üçün mühüm tərəfdaşlara çevirmişdir.

Xarici iqtisadi münasibətlərin qurulmasında siyasi vəziyyətin, baxışların, mövqeyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan nəzərə alınmalı məsələlərdən biri də Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz regionunda olan mühüm təsiridir.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası öz xarici siyasətində və iştirak etdiyi transregional layihələrdə Rusiyanın mövqeyinə diqqət yetirir, bəzi hallarda

bu mövqedən doğan məsələləri nəzərə alır və regionda gərginliyin azaldılması istiqamətində mühüm tədbirlər görür.

Qonşu dövlətlərlə əməkdaşlığın istənilən sahələrinin inkişafında maraqlı olan Azərbaycan Respublikası qonşu dövlətlərlə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sferalarda qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafının tərəfdarıdır.

Müstəqillik əldə etdiyi dövrdən Azərbaycan Respublikası İran İslam Respublikası ilə münasibətlərinə də böyük əhəmiyyət verir. Bu eyni zamanda dini, mədəni, etnik yaxınlıq ilə də səciyyələnir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində Mərkəzi Asiya dövlətləri də mühüm yer tutur və bu dövlətlərin Azərbaycanın əsas iştirakçılardan biri olduğu layihələrə qoşulması gələcək yaxın iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişafı üçün faydalı olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının formalaşdırılması, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi transmilli layihələr Xəzər və Qaradənizi regionlarının əhəmiyyətini artırmış, dünya enerji təhlükəsizliyi məsələsində böyük faydaları olan transregional enerji infrastrukturunu layihələrinin əsasını qoymuşdur.

Hazırkı dövrdə Xəzər regionuna daxil olan dövlətlər iqtisadi inkişafını Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatları ilə hesablayırlar.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası regional ölkələr daxilində karbohidrogen ehtiyatlarını çıxardan dövlət hesab olunur. Ölkəmiz eyni zamanda məhsulların ixrac imkanlarına görə regionda ikinciliyi öz əlində saxlayır.

Demək olar ki ölkəmiz beynəlxalq aləmdə özünün zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik bir ölkə kimi tanınmış, regionda stabilliyi ilə seçilmiş, yaxşı tərəfdaş imicini qazanmağa layiq olmuşdur.

Ölkəmiz eyni zamanda Xəzərə dənizi ətrafında yerləşən ölkələrlə sıx dostluq münasibətlərinə layiq olan ölkə kimi mövqeyini bir daha möhkəmləndirmiş və transregional layihələrin birgə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilməsinə hər zaman töhvəsini vermişdir.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Mərkəzi və Orta Asiya regionu ilə sıx əməkdaşlıq formatı yaratmış, həmin ölkələr ilə ikitərəfli münasibətlər qurmuşdur.

Ölkəmizin xarici siyasəti ümumilikdə dünyanın bütün mümkün istiqamətləri üzrə əməkdaşlığın artırılmasına hesablanmışdır. Burada digər sahələrlə yanaşı iqtisadi cəhətdən prioritet hesab olunan transregional layihələrin həyata keçirilməsi məhz həmin ölkələrlə aparılan siyasi fəaliyyətlər hesabına nail olunmuşdur.

Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi istiqamətində ölkəmiz demək olar ki, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanla razılaşmış, eyni zamanda digər Xəzərtrafi ölkələrlə belə razılığın əldə olunacağına ümidlər böyükdür.

Bu yaxınlarda bu istiqamətdə işçi qrupun görüşü keçirilmişdir və dənizin hüquqi statusunun qəbul edilmə imkanları həddindən artıq reallığa çevrilmişdir.

Sözgedən dənizdən ancaq sülh üçün istifadə təkcə Xəzəryanı ölkələrə deyil digər region ölkələri üçün yaxşı gələcək ehtiva edir.

Bu uğurlu fəaliyyət eyni zamanda öz enerji təminatının müəyyən hissəsinin Xəzərdən hasil edilən karbohidrogen ehtiyatları hesabına təmin edin dünyanın bir çox ölkələri üçün də məqsədəuyğundur.

Ölkəmizin beynəlxalq strategiyasının əsas xətlərindən biri Avropa Birliyi ilə sıx əməkdaşlıq imkanlarının artırılmasından ibarətdir. Yerləşdiyi əraziyə görə Avropa və Asiya qitələri arasında yerləşən dövlətimizin qərb ölkələri ilə münasibətləri yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün həddindən artıq imkanlar mövcuddur.

Qərb ölkələri ilə həm öz aralarında. Həmdə müəyyən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində edilən sıx əməkdaşlıq formatları ilə bağlı həyata keçirilən transregional layihələr yolu ilə Qərb ölkələrinin enerji ilə təmin edilməsi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır.

Avropanın qərbində yerləşən ölkələr respublikamız üçün demək olar ki, ixrac edilən məhsulların əsas etibarı ilə bazar imkanları kimi xarakterizə olunur.

Bununla yanaşı Şərq ölkələri, o cümlədən Asiyanın cənubunda və şərqində yerləşən dövlətlərlə, xüsusi ilə bura iqtisadiyyatı daha yaxşı, nəzərəçarpaq

dərəcədə böyüyən dövlətlər daxildir, ikitərəfli münasibətlərin qurulması olduqca vacib rol oynayır. Ölkəmiz xüsusilə yaxın şərq ölkələri ilə geniş əməkdaşlıq imkanlarına malikdir.

Ölkəmiz Avrasiyaya açılan yol, Qərb və Şərq nəqliyyat və enerji dəhlizində əsas rol oynayan dövlət hesab olunur. Bununla əlaqədar hər iki istiqamətdə yerləşən ölkələr üçün ölkəmiz Rusiya Federasiyasının alternativi kimi yaxşı tərəfdaş hesab olunur.

Azərbaycanın xeyirinə hesablanan bu imkanlar getdikcə daha da artım tendensiyasını göstərir və ölkəmizin tranzit imkanlarını gücləndirir.

Yuxarıda bütün sahələrdə qeyd edilən əməkdaşlıqlar, və reallaşdırılan layihələrin hesabına ölkəmiz məqsədyönlü qlobal və iqtisadi inkişafa hesablanmış siyasət yürütməklə beynəlxalq çərçivədə mövqeyinin daha da güclənməsinə və respublikanın güclü regional tərəfdaşa çevrilməsinə zəmin yaradır.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi problemləri mövzusunda yazılmış dissertasiya işinin strukturuna uyğun olaraq aparılmış araşdırmalar, məlumatların təhlili, ölkə iqtisadiyyatının analizi, mövcud problemlərin öyrənilməsi bu istiqamətdə əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirməyə və bir sıra təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

İlkin növbədə ixrac potensialının mahiyyəti araşdırılmış, onun formalaşması və inkişafına təsir göstərən səbəblər müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının son illər ərzində formalaşdığını nəzərə alaraq gedən proseslər həssaslıqla izlənilmiş, hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi şaxələndirmənin və bu istiqamətdə atılmış addımların zəif və güclü tərəfləri öyrənilmişdir.

Bununla yanaşı ixrac potensialının gücləndirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə araşdırılmış, müxtəlif ölkələrin bu istiqamətdə həyata keçirdikləri fəaliyyət öyrənilmiş, həmin ölkələrin səmərəli və müsbət fayda verən təcrübələrinin ölkəmizdə tətbiq olunması üçün imkanlar öyrənilmişdir.

Eyni zamanda ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş, hazırkı vəziyyətdə bu sahənin gücləndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin ikinci hissəsində əsasən Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı araşdırılmış və onun reallaşdırılması istiqamətində istiqamətlər göstərilmişdir.

Belə ki, qeyri-neft sektorunun və sənayesinin ölkə iqtisadiyyatında tutduğu mövqe aydınlaşdırılmış, hazırda bu istiqamətdə aparılan islahatlar təhlil edilmiş, bununla yanaşı onun müasir vəziyyəti, artım dinamikası, inkişafına təsir göstərən səbəblər öyrənilmiş və strukturu təhlil edilmişdir.

Həmçinin bu sahədə dövlət siyasətin əsas aspektləri müəyyənləşdirilərək məsələyə müxtəlif prizmalardan yanaşılmışdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olan rəqabətə davamlı məhsulların yetişdirilməsi, yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, ənənəvi bazarların imkanlarının araşdırılması və bu sahədə mövcud olan problemlər öyrənilmiş, investisiyaların stimullaşdırılması üçün tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Sonda Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq transregional layihələrin əhəmiyyəti göstərilmiş, bu qəbildən olan layihələrin qeyri-neft sektorunun inkişafına verdiyi əhəmiyyətli töhfələr analiz edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında payının artırılması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması və nəhayət ixrac potensialının artırılmasına mane ola biləcək problemlərin mövcudluğu bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Bununla əlaqədar ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında neft amili hələdə öz əhəmiyyətli təsirini saxlamaqdadır. Bu da öz növbəsində dünya bazarlarında qiymətlərin dəyişikliyi fonunda ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötürür. Bu baxımdan ilkin növbədə neftdən asılılığın minimuma endirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- Ölkədə iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, idxaldan asılılığın azaldılması, ixracın, xüsusi ilə də qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması məqsədilə ölkədə daxili istehsalın artırılması məqsədəuyğundur;
- Karbohidrogen ehtiyatlarının ixracı ilə yanaşı ölkənin mövcud potensialından istifadə edilməklə alternativ ixrac potensialının formalaşdırılması ümumi daxili məhsulun həcmində artmasına, yoxsulluğun azaldılmasına, məşğul əhəlinin sayının artmasına səbəb olacaqdır;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı, istehsal edilmiş əmtəə məhsulunun dünya bazarında özünə daimi alıcı tapması üçün ilkin növbədə rəqabətə davamlı, Beynəlxalq standartların tələblərinə məhsulun hazırlanmasına ehtiyac vardır;
- Daxili istehsalın artırılması, qeyri-neft sektoruna aid olan çoxçeşidli məhsulların hazırlanması üçün ölkədə güclü sahibkar sinfi formalaşmalı, onlara müxtəlif istiqamətlərdə güzəştlər tətbiq olunmalıdır;
- Hazırda ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Alternativ ixrac kimi aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən yerli emal komplekslərinin tikintisi bu sahədə mühüm rol oynaya bilər;
- Qeyri-neft sektorunun inkişafı xüsusən ölkənin bu sahədə olan mövcud normativ-hüquqi bazasının təkmil olmasından qaynaqlanır. Bu sahədə qanunvericiliyin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafında müsbət rol oynaya bilər;
- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması məqsədilə xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi əməkdaşlıqların qurulması, hökumətlərarası komissiyaların yaradılması, biznes forumların keçirilməsi, xarici ölkələrdə ticarət evlərinin yaradılması, “Azexport” portalının imkanlarının genişləndirilməsi, ixracı təşviq edən və stimullaşdıran, gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiq olunması, loqistika mərkəzlərinin və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, azad iqtisadi zonaların yaradılması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ş. Şəkərəliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998;
2. A.Əliyev, A.Şəkərəliyev “Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti”. Bakı 2002;
3. Ç.M. Abbasov – “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”, Bakı 2002;
4. A. Əliyev Aydın “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri”. Qanun, Bakı-2003;
5. H.Alahverdiyev, K.Qafarov, Əhmədov “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı – 2007;
6. İqbal məmmədov “ Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri”, Bakı 2012;
7. İsa Əliyev, Yaşar Məmmədov “ Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişafkonsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları;
8. Vüsal Qasımlı “İqtisadi modernizasiya”, Bakı -2014;
9. Vüsalə Nağıyeva “Aqrar sahənin ixrac potensialı: təşkilati idarəetmənin əsasları” Bakı-2016;
10. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi-www.economy.gov.az;
11. Abdullayeva S. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı gələn ildə 61,5 %-ə qədər yüksələcək. <http://www.sia.az>;
12. Əhmədov M.A. “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”. Bakı, Azərnəşr, 2003;
13. www.iqtisadiislahat.org;
14. info@ereform.org;
15. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi “İxrac İcmalı”, Bakı- 2017;
16. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri.
ARİN,<http://www.economy.gov.az>;
17. 2014-cü ilin Azərbaycan Respublikasında “Sənaye ili” elan edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı, 10 yanvar 2014-cü il, Bakı;

18. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 16.04.2014 Bakı;
19. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. <http://www.yeniazərbaycan.com> (12.04.2014);
20. Amanova S. Ölkə sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. <http://www.academia.edu>;
21. ARDNS-nin rəsmi saytı – SOCAR. <http://socar.com>;
22. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2013. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.;
23. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. <http://www.facemark.az>;
24. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. ARDSK. <http://www.stat.gov.az>;
25. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. AR Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli, 2148 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunub. Bakı, 2007;
26. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 16 mart tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamı;
27. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 27.02.2014-cü il tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilib. Bakı;
28. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı. 90;
29. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri-Dövlət Statistika Komitəsi
30. www.senaye.gov.az;
31. www.stat.gov.az;
32. <http://vergi.az>
33. economy.gov.az;
34. <http://president.az>.

XÜLASƏ

Magistr dissertasiyasının mövzusu ixrac potensialı anlayışının düzgün mənimsənilməsi, onun formalaşması və inkişafına təsir göstərən səbəblərin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi, bu sektorun iqtisadiyyatda yeri və inkişaf vəziyyətinin geniş təhlilini nəzərdə tutur.

Bununla yanaşı qeyri-neft sektorunun ixrac göstəricilərinin araşdırılması, onun dinamikası və strukturunun təhlili, bu sahədə dövlət siyasətinin xüsusiyyətləri, rəqabət qabiliyyətin yüksəldilməsi, xarici investisiyaların və ixracın stimullaşdırılması, transregional layihələrin qeyri-neft ixrac potensialının gücləndirilməsində rolunun müəyyənləşdirilməsi tədqiqat mövzusunun əsas elementləri hesab olunur.

Son illər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracının artırılması məsələləri hazırda aktual olmaqla yerli regional və qlobal səviyyədə əməkdaşlıq edilməklə həyata keçirilir və ölkəmizin dövlət siyasətinin əsas diqqət tələb edən məsələsi kimi dəyərləndirilir.

Mövzu daim aktullağını saxladığından təhlil baxımından tədqiqat işininin nəticələrini yalnız dövlət qurumları üçün deyil, eyni zamanda elmi-tədqiqat institutları, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor üçün məhsuldar və aktual dəyərləndirmək olar.

РЕЗЮМЕ

Тема магистерской диссертации предусматривает правильное понимание концепции экспортного потенциала, выявление факторов влияющих на ее формирование и развитие, изучение международного опыта, укрепление нефтегазового сектора в нашей стране, анализ места и развития этого сектора в экономике.

В то же время ключевыми элементами исследования являются изучение экспортных индексов нефтегазового сектора, его динамика и структурный анализ, особенности государственной политики в этой области, повышение конкурентоспособности, иностранных инвестиций и стимулирование экспорта, а также роль трансрегиональных проектов в укреплении нефтегазового экспортного потенциала.

Экономическое развитие нефтегазового сектора и увеличение экспорта в Азербайджанской Республике в последние годы является актуальным и в настоящее время осуществляется путем сотрудничества на местном и глобальном уровнях и рассматривается как ключевой вопрос государственной политики нашей страны.

С точки зрения анализа результаты исследовательской работы могут оцениваться продуктивными и актуальными не только для государственных учреждений, но и для научно-исследовательских институтов, неправительственных организаций и частного сектора.

RESUME

The topic of the master's thesis is the correct understanding of the export potential concept, identifying the factors influencing its formation and development, studying international experience, strengthening the non-oil sector in our country, the broad analysis of the position and development of this sector in the economy.

At the same time, the key elements of the research are the study of the export indices of the non-oil sector, its dynamics and structure analysis, the features of the state policy in this area, raising competitiveness, foreign investment and export stimulation, and the role of transregional projects in strengthening the non-oil export potential.

The development of the non-oil sector in the Republic of Azerbaijan in recent years has been urgent and is currently being implemented locally and globally and is regarded as a key issue of our country's state policy.

From the point of view of the analysis, the topic is always relevant, so that the results of the research can be productive and actual, not only for government agencies, but also for research institutes, non-governmental organizations, and the private sector.